

תש"ח בירושלים: יומנים, מכתבים והיסטוריה

אניטה שפירא

מרחק השנים בינינו ובין תש"ח הוא שנות קיומה של ישראל כמדינה. האנשים שסיפור הקמת ישראל והמלחמה הקשה שבה היתה כרוכה הוא חלק מן הביוגרפיה האישית שלהם הולכים ומתמעטים. הלוחמים והלוחמות באותה מלחמה מרה שעדיין חיים עמנו נמצאים בשנות השמונים לחייהם. יותר ויותר נעשה זיכרון תש"ח לזיכרון מעובד בידי היסטוריונים, סופרים, אנשי תקשורת למיניהם. אף הזיכרון של אלה שחוו על בשרם את חוויית תש"ח נעשה זיכרון מעובד, שעוצב בהשפעת התנצחויות עם יריבים, העלאת זיכרונות עם ידידים, רשימת רשימות לקראת 'עבודות שורשים' של הנכדים בבתי הספר, טיולי 'מורשת קרב', קריאת ספרים וצפייה בסרטים. הזיכרון האישי הבלתי אמצעי התערבב עם מקורות מידע משניים, נתערפל בשל תעתועי הזיכרון ובשל הנטייה להעטות על העבר מעטה של נוסטלגיה מרככת ומלטפת, המעטירה חמדת גבורה ויופי על תמונת העבר.

בשנים האחרונות ראה אור ספר היסטורי מקיף על שנת תש"ח, הלוא הוא ספרו של בני מוריס, 1948.¹ מוריס מנסה, ובמידה רבה מצליח, לשחזר את האירועים במבט מלמעלה. התיאור שלו מובא מנקודת הראות של המתבונן ממרחק הזמן, החותר לתיאור אובייקטיבי, מנותק מרגשות, המודד את עמדות שני הצדדים במאזני ההיסטוריה ובסופו של דבר מאמץ את עמדת היהודים כעמדה הצודקת בעיקרה. מוריס מנסה לשחזר את האירועים, העובדות, ממעוף הציפור: הוא רואה את התמונה הגדולה, ומבקש לתאר את המהלך היסטורי כפי שהתרחש.

בשנה האחרונה יצא לאור ספרו של יורם קניוק תש"ח. זהו רומן המשלב קטעים אוטוביוגרפיים, זיכרונות, הפלגות דמיון. קניוק מעבד את הזיכרונות הטראומטיים שלו מתקופת המלחמה, עת לחם כאיש פלמ"ח על גבעות הטרשים של באב אל-ואד ושל הקסטל, ואף נפצע. העבר נשתייר בלבו כטראומה, המבקשת את פתרונה על ידי עיבוד הזיכרונות מאז. קניוק בחר להפוך את הזיכרונות האישיים שלו לרומן, שבו הוא מתאר את חוויית המלחמה, את האבדן, הייאוש, הכאב והאכזריות אצל שני הצדדים הלוחמים, כדי להעביר את המסר שבר בבר עם צדקת המלחמה ההיא, כל מלחמה היא זוועה שאין

1. בני מוריס, 1948, עם עובד, תל אביב 2010.

בה צדיקים ואין טהורים מחטא, ולכן המסר הוא פציפיסטי בעיקרו. אין לקניוק השאיפה של מוריס לתת לקוראים תמונה אובייקטיבית לכאורה של הסיפר ההיסטורי. הוא משמש לקוראים כמו מורה הדרך מהמיתולוגיה היוונית בממלכת השאול: הזיכרון ותמונת המציאות נמסרים לקוראים בתיווכו של המחבר. הוא מעבד אותם באמצעות התודעה שלו והמודלים הספרותיים המקובלים עליו, במודע או שלא במודע.

אני מבקשת להתמקד כאן בסוג אחר של כתיבה, הלוא הוא הכתיבה האוטוביוגרפית בת הזמן: יומנים ומכתבים. בעוד שההיסטוריוגרפיה והספרות מושתתות על קיומו של גורם מתווך בינינו לבין החוויה ההיסטורית, יומנים ומכתבים מאפשרים לנו לשחזר את החוויה של בני הדור בצורה החשופה והקרובה ביותר לאותה חוויה אותנטית שהם חוו. לנוכח הכתיבה בת הזמן אפשר לשאול שאלות כמו: כיצד הפנימו הכותבים את אתוס התקופה? כיצד הם פירשו לעצמם את המציאות? מה היה ההביטוס הרגשי והפיזי שלהם? כיצד הם הגיבו למצבי לחץ, למציאות משתנה, לבעיות במישור האישי ובמישור הלאומי? תרבות כתיבת יומנים או מכתבים כרוכה בתרבות של אוריינות, השכלה והערכה למילה הכתובה כאמצעי תקשורת בין אנשים וכאמצעי של שיח פנימי בין האדם לבין עצמו. היא מאפיינת בדרך כלל את השכבות המשכילות; להן יש כושר הביטוי הדרוש לכתיבה מעין זו. לפיכך הכתיבה האוטוביוגרפית בת הזמן יכולה להאיר את גישותיהם של בני מעמדות הביניים ומעלה, אך לא לדובב את בני השכבות הנמוכות. הריאיון האישי, שברדרך כלל נערך זמן רב לאחר האירוע, הוא האמצעי העיקרי לדובב אותם. עם זאת, אפשר למצוא ביומנים גם התייחסויות לעמדות ולתגובות של בני המעמדות הנמוכים כפי שהצטיירו אז בעיני הכותבים, ואף זה חומר היסטורי שאינו חסר ערך. זהו מבט 'בגובה העיניים' של בני התקופה.

אין במאמר זה ניסיון לשחזר את המאורעות, או ניסיון להבין את התמונה הכוללת, אלא ניסיון לבחון כיצד בני התקופה חשו, הבינו, הפנימו, את המתרחש. זוהי היסטוריה 'מלמטה'. מי שמחפש את המבט האובייקטיבי או את התמונה ההיסטורית מזווית פנורמית לא ימצא אותם כאן. אך מי שמבקש ללמוד כיצד פירשו לעצמם בני התקופה את ההתרחשויות, מה היו סדרי העדיפויות שלהם, כיצד הם התנהגו במצבי לחץ ומצוקה, יוכל למצוא כאן תובנות בנוגע לכך.

בחרתי להתמקד בירושלים ובסביבתה, בתקופה שבין כ"ט בנובמבר 1947 לסיומה של ההפוגה השנייה (שהחלה באמצע יולי 1948). בתקופה זו היתה ירושלים נתונה במלחמה בלתי פוסקת, תחילה מלחמה בין-קהילתית, בין היהודים לערבים, שהתנהלה בעיקר בין מיליציות משני הצדדים, ואחר כך מלחמה ממש, לאחר כניסת הלגיון לעיר המזרחית במאי 1948. העובדה המרכזית מבחינת הכתיבה האוטוביוגרפית בתקופה זו היתה שירושלים וסביבותיה היו מנותקות משאר היישוב היהודי. מאז דצמבר 1947 היה הקשר בין ירושלים ובין השפלה נתון בסכנה, והתקיים באמצעות שיירות שהותקפו בידי המיליציות הערביות, ביחוד בקטע של באב אל-ואד. מאז אמצע אפריל ועד ההפוגה הראשונה באמצע יוני נותקה הדרך, ושיירות לא יכלו לעבור. ירושלים היתה במצור, והדבר התבטא בין

היתר בהיעדר תקשורת. עצמת האירועים והדרמטיות שלהם הניעו אנשים לכתוב יומן או מכתבים שהיו בחזקת יומן. לצורך עבודה זו איתרתי כ-14 אוספים בהיקפים שונים, כמה מהם התפרסמו ואחרים לא התפרסמו, המייצגים מגוון של מחברים: גברים ונשים; מבוגרים וצעירים בעשור השני והשלישי לחייהם; אזרחים ולוחמים; חניכי היישוב וניצולי שואה; וסטודנטית יהודייה אחת מאמריקה, שבאה ללמוד באוניברסיטה העברית בסתיו 1947. הם מייצגים מעמדות שונים בחברה היהודית בירושלים, ואף את ההתפלגות הפוליטית בין שמאל לימין. רוב הלוחמים נהרגו במלחמה, אך יש מהם גם ששרדו. זהו מדגם מקרי, שנבנה על סמך החומרים שהצלחתי להשיג, אך הוא מייצג במידה רבה את החברה היישובית ערב הקמת המדינה. התמקדתי בחברה היהודית משום שאיני שולטת בשפה הערבית. קראתי, כמובן, את 'כזה אני, רבותי' מיומנו של ח'ליל אל-סַכַּאִיני, אך לא מצאתי יומנים או מכתבים אחרים מאותו מקום ומאותו זמן שתורגמו לעברית או לאנגלית. אם ימצאו מקורות מקבילים של החברה הערבית בירושלים באותה תקופה, יהיה מעניין להשוות את החוויות של שני הצדדים.

למה כותבים?

למה כותבים? האם יש מכנה משותף בין הנזקקים למדיום האוטוביוגרפי? דומה שהתשובה לכך נמצאת בצומת שבין אישיותו של הכותב לעצמת החוויות שאותן חווה. הכתיבה נועדה לתעד וגם להרגיע, לייחד וגם לחבר בין הכותב או הכותבת ובין הכלל. מובן מאליו שצורך זה היה נחלתם של יחידים ולא דווקא של ציבור גדול. אך אותם אנשים שנוזקו לכתיבה, אם לצורך גילוי עצמי ואם לצורך תיעוד החוויות המטלטלות, השקיעו מאמצים רבים כדי לכתוב, שכן הכתיבה חייבה זמן פנוי, וזה התמעט והלך ככל שגברה עצימותם של המאורעות. יומנים ומכתבים נכתבו בתנאים קשים ביותר, על חשבון מנוחה או שינה, או סתם התרגעות. הכתיבה גם חייבה אספקה מתמדת של נייר ומכשירי כתיבה, ולא תמיד היה פשוט להשיגם.

משה סלומון, בן למשפחת סלומון הירושלמית הוותיקה (דור שביעי בארץ), בשנות העשרים לחייו, משכיל, מפקד פלוגה בחי"ש הירושלמי, חזר בפברואר 1948 לכתוב יומן שחדל לכתוב זה שנתיים: 'ספק אם אנו בני הדור אשר לנו כל פרשה זו מובנת מאליה [...] יכולים לחוש איך תיראה תקופה זו בעיני הדורות הבאים. לפיכך מצאתי לנחוץ לחזור ולהעלות את חוויותי על הנייר, הוא מסביר את סיבת חידושה של הכתיבה. הוא מודע לעצמו מאוד: 'אולי אין זה אלא ביטוי לרצון ההתייחדות שגבר שבעתיים בשמונים יום אלה עת כמעט ולא ניתן לך לקרוא בשקט, להאזין למוסיקה אהובה, להתייחד בחברה, לכתוב מכתב'. בתוך המולת הקולקטיב, המשתלט על חלקת אלוהים הקטנה של הפרט במצוקת הזמנים, הוא מבקש למצוא מפלט אישי ביומן. אך מיד הוא ממשיך ואומר: 'אני מקווה להעלות על דפים אלה את מיטב הרגשותו של איש המערכה, האדם הלוחם והמקים

את הצבא העצמאי.² ההיסטוריה מציגה מעבר לכתפו של סלומון, והוא מבקש לתעד את התרחשותה, מנקודת הראות של הלוחם.

ישורון קשת, אינטלקטואל ירושלמי יליד 1911, סופר ומתרגם, התחיל לכתוב יומן במאוס 1948. יותר מעשרים שנה מאוחר יותר החליט לפרסם את יומנו. בהקדמה שהוסיף קבע שיתרונו של אדם כמוהו, שלא היה לוחם ואף לא מצביא, שהוא יכול לתת בכתובתו מבע להתבוננות על האירועים מן העורף. אמנם המתבונן מן העורף עלול לטעות בניחות המאורעות, ואף להעשות עליהם 'דוק של טשטוש', אך אין בכך כדי לבטל את חשיבות המבט, שכן 'העמעום של דמות הקורות הריהו דבר ששום סברה אנושית ואפילו עדות ראיה, אינה עשויה להימלט ממנו'.³ כלומר זווית הראייה המוגבלת על האירועים שהיתה לאזרח שאינו לוחם אינה מבטלת את חשיבות עדותו, שכן בכל עדות צפונה סכנת הטשטוש ואי-הדיוק. זו היתה האפולוגטיקה של המחבר שהערכות המצב שלו ביומנו לא תמיד עמדו במבחן הזמן. לעומת זאת, ביומן שנכתב בזמן המצור על ירושלים אפשר למצוא הסבר משכנע יותר לסיבת הכתיבה: הכותב מדרווח על אימת המוות האוחזת בו כל אימת שהוא יוצא לקבל את מנת המים היומית, ומעיד: 'לפני כל יציאה החוצה יש לי עתה תמיד צורך לכתוב כמה דברים, כאילו יש בזה משום ברכת-פרידה לעולם, לכל מקרה שלא יבוא'.⁴ הכתיבה עבורו היא צוואה חיה, וגם מעין השבעת הרוחות הרעות שלא יאונה לו כל רע. הוא כותב, משמע הוא קיים.

צפורה בורובסקי היתה צעירה יהודייה מניו יורק. היא וכרמי טשרני (לימים המשורר והמתרגם ט' כרמי) זכו במלגות לימודים באוניברסיטה העברית מאת ארגון ציוני אמריקה, והפליגו לארץ הקודש בסתיו 1947. ככת עשרים נחמדה ונמרצת, בעלת כישורים חברתיים מעולים, ידיעת עברית, מבט אופטימי על העולם ומחויבות ציונית עמוקה, היא מצאה את עצמה נסחפת להרפתקה מטורפת של הקמת מדינה, מלחמה ומצור. רוב הסטודנטים האמריקנים שבאו לארץ באמצעות מלגות GI (מלגות למשוחררי הצבא במלחמת העולם השנייה) חזרו למולדתם עם חרפת המצב בירושלים והפסקת הלימודים על הר הצופים. בורובסקי נשארה. מכתביה הביתה פורסמו כספר בשנות התשעים. הם מסמך מרתק על כושר ההסתגלות של נערה צעירה ומפונקת להביטוס הירושלמי בתקופת משבר. שום דבר בחייה הקודמים לא הכין אותה להתמודדות עם מציאות כה טראומטית. כאשר נותקה ירושלים באפריל 1948 והדואר חדל לעבוד, היא המשיכה לכתוב מכתבים למשפחתה, בידיעה שלא תוכל לשלוח אותם, 'מונעת על ידי הצורך לחלוק איתכם את המלים, להיות איכשהו קרובה אליכם, לשפוך לפניכם את הלב'. והיא מוסיפה: 'המלים שלי שוטפות את

2. משה סלומון (ומרדכי בר-און), 'מיומנו של מפקד פלוגה במלחמת העצמאות, קטעים מיומנו של משה סלומון דצמבר 1947-מאי 1948', 18.2.1948, בתוך: אסנת שירן (עורכת), יהודים וערבים במאבק על ארץ ישראל, משרד הביטחון, תל אביב 2006, עמ' 155.
3. ישורון קשת, בירושלים הנצורה, יומנים מן העורף, ירושלים 1973, עמ' 7.
4. שם, 27.5.1948, עמ' 62.

העמודים האלה, אך למעשה זהו לבי המשתפך כאן.⁵ כתיבת המכתבים חשובה לה: 'חיפוש אחר חתיכת נייר בכל רגע פנוי כדי לכתוב מכתב שלא יישלח לשום מקום הוא אמנם מוזר, אך לא מוזר כמו הרחף שמאלץ אותי להמשיך לכתוב כדי שיהיו לי מכתבים מוכנים לזמן שתהיה לי הזדמנות לשלוח אותם [...]'.⁶ המכתבים הם החוט המקשר אותה אל מציאות נורמלית, אל חוויות של בית וחום ופרטיות ואנושיות, והיא כותבת כביטוי לאישיותה הפרטית בתוך הזוועה הכללית, וגם כדרך להתמודד עם הזוועה באמצעות תיאור שיוצר פילטר מרחיק, ממתן, מרכז ועם זאת לא מסלף.

הרסה אביגדוריי-אבידב היא בת למשפחה ירושלמית משכילה (אביה רופא), פלמ"חניקית, מלווה שיירות; רגישה, אמיצה, נתונה מאז ראשית השיירות בינואר 1948 במתח מתמיד, וחשופה ללא הפסק לאבדן חברים וידידים. 'עד כמה שמנסים להתגבר', היא כותבת ביומנה ב-4 במרס 1948, 'לפעמים משתלטת ההרגשה שלאט לאט נלך כולנו, איש מאיתנו לא יישאר'. לכן היא מרגישה צורך 'להשאיר זכר לימים אלה', אף שהיא מהססת לתעד את הרגשתה, 'שתוקפת לפעמים, שכנראה הפעם לא אחזור'. הכתיבה שלה היא כתיבה וידויית: היא חושפת בה את מה שהלב אומר ואת מה שהשכל אוסר לדבר עליו. הכתיבה היא הדרך לשחרר את הפחד, הרובץ כאבן על הלב. הכתיבה היא גם הדרך להתמודד עם האכזרות האין-סופיות של חברים. לאחר שבוע של פעילות ללא הפסקה, ולאחר שהאזינו באלחוט להודעות האחרונות מגוש עציון הנופל, היא כותבת: 'עם האר היום, מצאתי לי פינה מבודדת בסתר עצים ושיחים, וכמו כן פסות ניר ובדל עפרון, שתמיד נמצאים בכיסי, ואני יושבת וכותבת ודמעות זולגות מעיני ומכתימות את הכתוב. טוב שאין איש רואה'.⁷ פיסות הנייר והעיפרון חשובים עד כדי כך שהיא דואגת שתמיד יהיו בהישג יד. בהתייחדה עם הדף הריק היא מתירה לעצמה לבכות, להתאבל, לא לאטום את הרגשות. הכתיבה היא התרפיה לאבל.

משה גרשוביץ ('מושיקו'), מ"פ בגדוד הפורצים של פלמ"ח הראל, בשנות העשרים לחייו, כותב לחברתו: 'כותב אני לך מכתב זה לא מכיוון שיש מה לכתוב, אלא שרוצה אני להתייחד איתך קצת'.⁸ המכתב הוא האמצעי להתנתק מהוויית המלחמה, לחשוב על האהובה ועל חיים שמחוץ למלחמה. הכתיבה מאפשרת לו לאתר זמן פרטי משלו: 'פה מציאות כזו, שקשה לחשוב על משהו אחר' הוא מציין, אך עם זאת, 'יש גם פה שעות או יותר נכון זמן שהוא פרטי שלך', ולמרות הקושי להתרכז, 'דווקא בתנאים אלה נרקמים החלומות והתקוות היפות ביותר'.⁹ אף שלא ישן שני לילות, ובימים עבד קשה (מילת

5. צפורה פורת, מכתבים מירושלים, מלחמת העצמאות והקמת המדינה בעיניה של נערה אמריקאית, צ'ריקובר, תל אביב 1998, 26.5.1948, עמ' 180-181.
6. שם, 6.6.1948, עמ' 183.
7. הרסה אביגדוריי-אבידב, 'בדרך שהלכנו': מיומנה של מלוות שיירות, משרד הביטחון, תל אביב 1988, 15.5.1948, עמ' 123.
8. סגן גרשוביץ משה (מושיקו) ז"ל, עיזבון, מעלה החמישה 25.2.1948, בית הפלמ"ח.
9. הנ"ל, מעלה החמישה 3.4.1948.

הקודד ללחימה), הוא לא הפסיק לכתוב לחברתו מכתבים ארוכים.¹⁰ כשנמנע ממנו לכתוב לה מכתב במשך שבוע ('בכדי שבכל זאת תביני, אומר לך שבמשך ארבע יממות לא הורדתי נעלי'), הוא מוצא צורך להתנצל ולהמשיך לייחד זמן לכתובת מכתבים ארוכים. אמנם לפעמים זה קשה, 'כי פשוט במרחק ק"מ מכאן מתנהל קרב וקשה להתרכז',¹¹ אך הוא אפילו כותב מכתב 'בשעת הפעולה'. המכתב נועד להיות תחליף ליומן, 'ויתכן ויהיה מעניין לעיין בו בזמן מן הזמנים'.¹² ככל שלחץ הקרבות גובר, כן הוא מתעקש להמשיך לכתוב. בראשית התקופה המכתבים מביעים אופטימיות ומאפשרים לו להתקשר עם חברתו, כסמל של הוויה אזרחית נורמלית ותקוות עתיד. במכתבים המאוחרים יותר הוויית המלחמה פולשת אל תוך המכתבים. אי אפשר לשלוח אותם עוד, והם הופכים ליומן שנועד לתעד את המלחמה ואת דרך ההתמודדות של הכותב. החברה נעשית קונקרטי פחות, והכתיבה נדמית כשיח בינו לבין עצמו, מעין ניסיון עצמי להנצחה.

המעבר מכתביה שנועדה לקריאתם של אחרים (חבריו להכשרה) אל כתיבה שמבטאת את מערכי הנפש של הכותב בא לכלל ביטוי גם בדברי יזהר עמיאל (עמיקה), אחד החיילים הצעירים, המעיד על עצמו: 'אני כשלעצמי מרגיש שיומן זה הולך והופך ליומן שלי פרטי, לביטוי הרגשותי הפרטיות, אבל אין בכך כלום. טוב לתת דין וחשבון לעצמי – טוב להרהר במקצת ולהגיע לידי מסקנות שונות ומשונות'.¹³ העצימות של ה'יחד' בתקופת לחימה מוצאת פיצויימה בהתייחדות עם פיסת הנייר, המבטאת את היחיד. וככל שמספר הנופלים עולה, כן מתגברת מגמת ההנצחה העצמית במכתבים וביומנים.

על החיים ועל המתים

ירושלים של ימי המצור היא דוגמה לחיים במצב של אי־ודאות. השמועות שנולדות חדשים לבקרים, תחושת החרדה המתמדת, המצוקה הכלכלית והחברתית, ובראש ובראשונה הרשימות האי־סופיות של ההרוגים, יוצרות מציאות שבה הדמיון והאליה מזינים זה את זה ומעצימים את תחושת החידלון הקרב.

כתיבת היומנים/מכתבים קשורה לתחושת הקלאוסטרופוביה והניתוק מכל העולם שחוזרת בדברי הכותבים. הקשיים בקשר בין ירושלים לשפלה החלו מיד לאחר כ"ט בנובמבר, עם ההתקפות הערביות על התחבורה היהודית, שעברה דרך אזורים ערביים. שיטת השיירות תבעה קרבות דמים ולא הבטיחה את האספקה לירושלים. המעבר בגיא הצר של באב אל־ואד היה נתון להתקפות מתמידות מצד ערביי הסביבה. מבצע 'נחשון'

10. שם, 6.4.1948.

11. שם, 10.4.1948.

12. הנ"ל, נווה אילן 15.4.1948.

13. יזהר גלזין עמיאל, עיזבון, בית הפלמ"ח, 2.2.1948.

בראשית אפריל 1948 היה הניסיון הראשון להשתלט דרך קבע על כפרים ערביים לצדי הדרך (הקסטל), אך אף על פי שהמבצע הוכתר בהצלחה גדולה, הדרך נסגרה מחדש, ונותרה סגורה עד ההפוגה הראשונה (אמצע יוני). מאז חודש אפריל סבלה העיר הפגזות, שנעשו בלתי פוסקות לאחר 15 במאי 1948. באפריל 1948 חדל הדואר לתפקד, וגם הטלגרף הושבת על ידי הבריטים. קשרים עם העולם החיצוני התנהלו בעיקר באמצעות שידורי הרדיו. במצב עניינים זה גדלה חשיבותן של השמועות המתהלכות בעיר. השמועות היו בדרך כלל רעות; קשת מתאר את האווירה: 'אדם קם בבוקר, יוצא החוצה – והוא עוד לא ראה עתון ולא האזין לקול הרדיו – ופתאום הוא נמצא יודע כבר כי אירע משהו לא־טוב. משהו משונה יצוק באויר'.¹⁴

צרטא אברמסקי, ילידת רוסיה, בתו של מנהיג ציוני שנשלח על ידי הסובייטים לגלות וסופו שמת במחנה, עלתה לארץ ב־1937 עם בעלה, יעקב דוד אברמסקי, סופר, מתרגם, שלימים יעבוד בספרייה הלאומית בירושלים; בעת המצור על העיר היא כתבה יומן ברוסית, ובעלה תרגם אותו לעברית. זו היתה משפחה שומרת מצוות, בעלת אמונות ציוניות מוצקות ואיבה מרה לכל מה שקשור בשמאל. בזמן המלחמה התגוררו אברמסקי ושני ילדיה בשכונה הצפונית הדלה כרם אברהם. לא היה ברשותה מקלט רדיו, והיא ניזונה משמועות, עד שנפל לידיה עיתון. לפי אחת השמועות, פטפטנות בנוגע לפעולתה של יחידת לוחמים שיצאה לעזרתו של גוש עציון הסגירה את 35 הלוחמים, והם נהרגו כולם. זה היה בינואר 1948, ראשיתה של המערכה. אנשי היישוב עדיין לא ידעו מספר כה גבוה של אבדות. אברמסקי מתקשה להאמין: 'שלושים וחמישה איש בבת אחת, בשיעור-זמן כה קצר? האיך אפשר? ודאי דבר זה אינו אלא שמועה מ"שמועות" הבהלה והאימים'.¹⁵ משתמע מדבריה שתעשיית השמועות כבר היתה פעילה זה זמן־מה. אולם למחרת היום היא גילתה בעיתונים את האמת: אכן, נהרגו 35 בחורים. השמועות גם הפיצו סיפורי זוועה על התעללות בגופות.¹⁶

באווירת החרדה, השמועות והמחסור, צומחת דמורליזציה: 'מצב הרוח בירושלים קשה למדי' – כותבת הדסה אביגדור־אבידב, שהוריה חיים בעיר – 'העיר מנותקת, אין אוכל. כל איש מסתובב בעיר עם סל, תורים ארוכים מסתדרים לצרכי אוכל ונפט. מתחיל לבצבץ חוסר אמון במנהיגים ובכוחנו, ויש הרגשה קשה'.¹⁷ על האסון המזעזע של שיירת 'הדסה' להר הצופים (יותר משבעים הרוגים) למדה אברמסקי מן השמועות שהתעופפו בין העומדים בתור לקבלת רבע עוף. התור הזדעזע, אך האנשים המשיכו להמתין בעקשנות: הילדים רוז, חודשים לא טעמו טעם בשר; אמנם קשה לעמוד שש שעות בתור, אבל אולי

14. קשת, 7.3.1948, עמ' 13.

15. צרטא אברמסקי, 'מיומנה של אישה בימי המצור בירושלים', 17.1.1948–18.1.1948, בתוך: אגרות יעקב דוד אברמסקי, ספרית פועלים, תל אביב 1991, עמ' 285.

16. שם, עמ' 286.

17. אביגדור־אבידב, 31.3.1948, עמ' 84.

יהיה מרק לילדים. 'מה שקרה בשיך ג'ראח הוא נורא ואיום. ואולם מי יודע מה מחכה לכולנו בירושלים - - - מי שמת - מת, והחי ממשיך לחיות',¹⁸ דיווחה ביומנה על הלך הרוח ברחוב. הירושלמים סובלים משוק שחור במצרכי מזון, ממחירים שממריאים עד השמים ופוגעים במחוסרי האמצעים, ממחסור במצרכים בסיסיים. לפי עדותו של ד"ר דיוויס, המשנה למנהל בית החולים הדסה, תושבים בירושלים מתקיימים מ-500 קלוריות ביום. ביוני 1948 נמנו 500 הרוגים ו-2,000 פצועים מן ההפגזות. 'מצב רוח מחורבן'.¹⁹ הנפגעים, האברות, מיעוט האנשים הנושאים בעול המלחמה והלחץ המוטל עליהם הם נושאים החוזרים שוב ושוב ביומנים ובמכתבים. יואב מללי, פלמ"חניק בן עשרים, מדווח לחברתו: 'אם כן, חביבה, תתארי לך שגדוד שמנה אי פעם למעלה מ-700 איש, נשארו היום לא יותר מ-200 אנשים כשירים לפעולה צבאית, וגם הם כבר שבורים ורצוצים לגמרי'. הפטליזם השתלט על האנשים, עד כדי כך שחדלו לחפש מחסה מפני היריות; מי שנגזר עליו למות - ימות. הרוגים אינם מרגשים עוד את הנותרים: לא שואלים עוד 'מי מת?' אלא 'כמה?' ואם מדובר בפחות מעשרה, אפשר לשאת זאת.²⁰

אלדד פן, פלמ"חניק בן עשרים ממשפחה ירושלמית ידועה (אביו היה הצייר אבל פן), מתאר לחברו מתי סוקניק (אחיו של יגאל ידין), טייס המוצב ליד תל אביב, את קורות הפלוגה שלו, המכונה 'פלוגת המוות', במעלה החמישה: 'מן המחלקה שלי נהרגו עד עתה כשלושים וחמישה בחורים. שבעה עשר בגוש עציון, תשעה בקרב הקאסטל הראשון, שלושה ליד נוה-אילן, אחד במשוריין ועוד כמה פה ושם'.²¹ לחברתו הוא כתב: 'אין לי אמונה שאצא חי מן המערבולת הזאת. כלומר עמוק בלב כל אחד מאמין שהוא פשוט איננו יכול להיפגע. אבל לפי תורת הסיכויים וההיגיון הפשוט - הסיכויים קלושים. אבל לא אכפת לי. כה רבים נפלו, עד כי מה שיהיה אחר כך נראה כמחוסר טעם'.²² בעקבות הלווייתיהם של קרבנות הפיצוץ ברחוב בן יהודה בירושלים (יותר מחמישים הרוגים) כתב פן: 'ברגעים אלה אני תוהה על מהותו של הצער. בעצם בדרגותיו העליונות אין הצער צער אלא ריקנות [...] האסון ללא תקנה מבוטא דווקא על ידי המבט הריק והמאובן [...]'.²³ הוא מתאר סתירה פנימית ברגשות: 'כיום האנשים יותר קרובים אחד לשני, אולם בנפול מישוהו אין זה כבר מטיל כמעט רושם'.²⁴ 'דומני שהאדישות פה עוד יותר גדולה מאשר ביער', כתב

18. אברמסקי, 14.4.1948, עמ' 289.
19. קשת, 1.3.1948, עמ' 11; דב לוי, 'יומן ממלחמת העצמאות', 17.6.1948, בתוך: אסנת שירן (עורכת), הזירה הימית מראשית ההעפלה עד ראשית המדינה 1934-1949, משרד הביטחון, תל אביב 2007, עמ' 267.
20. תמר מללי, את צריכה לדעת: מלחמת תש"ח, סיפורו של יואב מללי ז"ל, הוצאה פרטית, גני עם 2011, קריית ענבים 4.6.1948, עמ' 97-98.
21. אלדד פן למתיתיהו סוקניק, חוברת זיכרון, בית הפלמ"ח, משואות יצחק 15.4.1948, עמ' 132.
22. פן לחברתו, מעלה החמישה 23.2.1948, עמ' 138.
23. שם, 26.2.1948, עמ' 139.
24. פן לחברתו, משואות יצחק 1.4.1948, עמ' 143.

ביומנו דב לויין, פרטיון לשעבר ביערות ליטא. 'הפגזים הרגו פה היום כמה בחורים ביניהם ג'ימי, מ"מ בפלוגתנו וכמעט שלא הוזכר הדבר מכל שכן שלא הורגש האסון'.²⁵

'החיים כיום אינם שווים הרבה – עשרה בחורים בפרוטה. טעות קטנה של מפקד, משגה פעוט של עצמך או סתם מזל רע מקנים לך מגרש קטן בבית הקברות',²⁶ כתב פן לחברתו. במשך עשרה ימים נפלו בסביבת ירושלים כמאה אנשים; 'נסי להחדיר לעצמך שזוהי מלחמה ושעדיין זוהי רק התחלה', הוא מתרה בה.²⁷ פן שימש אלחוטאי בפלמ"ח הראל וצורף במקרה לשיירה לגוש עציון שקיבלה את הכינוי 'שיירת נבי דניאל' ('למחרת היום הייתי צריך לצאת לחופש, אולם קרה מה שקרה ואני עד היום כאן'). הוא נסע באחד המשוריינים שהצליחו לחזור בשלום לגוש עציון מן המארב שהמתין לשיירה בדרכה חזרה לירושלים. 'תאר לעצמך שיום לפני זה גרנו חמישה חברה בחדר אחד [...] עמי, צבי ודוד נהרגו במשורייין, שלום היה בתגבורת שחנתה בירושלים והוא נפצע קל, ואני היחיד שיצאתי בריא ושלם. אבל היכן, לכל הרוחות!!!'²⁸ מאז הוא יושב במלכודת של גוש עציון, 'מקום מוכה אלהים זה', וסיכוייו להיחלץ משם מתפוגגים והולכים. הוא חש בסכנה האורבת: 'אני נמצא במקום ובמצב מסוכן, מסוכן מאוד, והימים הקרובים [...] מוטב לא לדבר עליהם'.²⁹ הוא נהרג בעת נפילת גוש עציון.

פניהם של הנופלים, כל אחד ואחד מהם מוכר וידוע, עולים בדמיונו של סלומון: 'כל חלל ועמו המהלומה לנשארם'.³⁰ צפורה בורובסקי כתבה לאביה:

אפשר להתרגל וללמוד לחיות עם סוגים שונים של קושי: להיות מנותק מהעולם, ללא מכתבים, ללא קשר עם המשפחה, מחסור קריטי של הכול, תחושות יאוש ודאגה לקראת העתיד, תשישות גופנית ורוחנית מוחלטת ותמידיה; אבל מה שקשה ואי אפשר להשלים איתו הוא אוכדן חברים, אנשים שהכרת, ואפילו אוכדן אלה שלא הכרת. אי אפשר לשכוח אותם ולו לרגע אחד בלבד [...] כה רבים, כל כך רבים. זה קורע את הלב.³¹

רוב הנופלים בשלב זה של הלחימה ובחזית ירושלים היו בני הארץ וחניכיה, קבוצה שהרסה אביגדורי הגדירה כבני הדור השני בארץ, קבוצה קטנה יחסית ומובחנת של גילאי 18-26, שרבים בה הכירו זה את זה. הרעות התחשלה במלחמה, אך היתה קיימת עוד קודם לכן, בהכשרות, במסעות וכיוצא באלה. 'הנוער הולך כזבובים, וכמו תמיד, דוקא הטובים הולכים. הולכים בלי סוף, וחדלנו אפילו לערוך הזכרות ואבל המוני והלוויות. אף

25. לויין, 13.7.1948, עמ' 274.

26. פן לחברתו, מעלה החמישה 14.3.1948, עמ' 141.

27. שם.

28. פן לסוקניק, משואות יצחק 16.4.1948, עמ' 134.

29. פן, משואות יצחק 1.4.1948, עמ' 143.

30. סלומון, 18.2.1948, עמ' 155.

31. פורת, 17.6.1948, עמ' 192.

חדלו להודיע את השמות.³² תחושת החידלון, התחושה שבקרוב מאוד לא יהיה עבור מי להקים מדינה, מלווה את החיים. פן סיפר לחברתו: 'אחד מאלה שנהרגו אתמול אמר לי לפני שבוע: 'ההיגיון הקר מראה שהסיכויים לצאת בשלום אפשריים. באשר לי לא איכפת לי כלום. החבר הטוב ביותר שלי נהרג (אף הוא אצלנו) ולחיות אחרי המלחמה נראה לי מגוחך'.³³ 'אם אפילו נזכה להישאר בחיים לאחר כל הזוועות, והארץ תשקוט וישובו החיים הנורמליים, מה טעם וצורה יהיו לחיים בלי כל החברים האלה?' תהתה אביגדורי.³⁴ יואב מללי חרד מהרגע שיזכה לשוב חי הביתה: רוב בני קבוצת הגיל שלו מכפר מל"ל נפלו, וכיצד יוכל להתייצב בביתו? 'נו, חביבה, עני לי אולי את על השאלה, איך להגיע הביתה במקרה שאזכה להגיע??' לי עוד אין תשובה.³⁵ רגשי האשם של הנותרים בחיים מפעפעים דרך המחסומים הרגשיים והאטימות ההגנתית שהטילו על עצמם.

בד בכר עם תחושות הדיכאון, הפטליזם, ואפילו הציניות, בולט בכתבים הרצון להיות חלק מהמערך הלוחם, להשתתף בפעולות. זהו האתוס של התקופה. בשיחה עם בחור אחד בגוש עציון על מהות אומץ הלב דחה פן את ההגדרה שלפיה אומץ לב הוא חוסר פחד. 'אומץ הלב זוהי התגברות החובה, הרצון ורגש החברות על הפחד האינסטינקטיבי המצוי בלבו של כל אחד'.³⁶ לכן, למרות תחושת המוות הקרב, הוא אינו מעלה על דעתו לברוח מהסכנה. גם מושיקו שמח כאשר נבחר להיות בין הלוחמים, אף על פי שידע כי הדבר יסב חרדה ודאגה לאהובת לבו. הוא רואה בכך פועל יוצא מרגש הכבוד העצמי שלו. בצורה תמימה מעט הוא מגדיר זאת: 'יש לי תכונה, הייתי אומר; לקפוץ בראש, או יותר נכון רצון להשתתף בכל מבעע'. את חברתו הוא מנסה להרגיע, ומנמק את התפרצותו לפעולה בכך שעליו להיות ראוי לאהבתה: 'לא מוג לב אני ולא אברח מהמערכה' הוא מסביר לה.³⁷ בגאווה מצטנעת הוא מספר לה על עומס הקרבות הגדול המוטל על הלוחמים, 'ואתה האדם הקטן חייב לשאת בו. ואני נושא בו ויש אומרים שגם בכבוד'.³⁸ סלומון נזכר בפסקה מתוך הספר המכונן של הפלמ"ח, אנשי פנפילוב (מאת אלכסנדר בק), שבה שואל הגיבור: 'הסופר, הראית איך יוצאים אנשינו לקרב?' סלומון מחיל שאלה זו על אנשי הפלוגה שלו, שיוצאים לקרב בהתלהבות ובשמחה, ולעומת זאת מנסים להשתמט או הולכים באי-רצון לפעילות שמירה או מארב שאין עמה ריגושי מלחמה.³⁹ הדסה (הלינה) למפל, מילדי טהרן, שמשפחתה נמלטה מפולין לברית המועצות עם הכיבוש הגרמני, התגלגלה בסיביר ובמרכז אסיה ועברה את תלאות המלחמה והחיים בברית המועצות, הגיעה לארץ ב-1943,

32. אביגדורי-אבידב, 1948.3.31, עמ' 86.

33. פן לחברתו, נווה אילן, 1948.2.3, עמ' 140.

34. אביגדורי-אבידב, 1948.3.5, עמ' 109.

35. מללי, קריית ענבים, 1948.4.6, עמ' 98.

36. פן לחברתו, משואות יצחק 1948.10.4, עמ' 145.

37. מושיקו, מעלה החמישה 1948.30.3.

38. מושיקו, קריית ענבים 1948.13.4.

39. סלומון, 1948.4.3, עמ' 160-161.

וב-1946 התגייסה לפלמ"ח. כאשר החלו החברים לצאת לפעולות והיא נשארה מאחור, במחנה, לא מצאה לה מנוח: 'הלוואי ולא הייתי בחיים עכשיו! האם בשביל זה התגייסתי?' קבלה ביומנה. היא מקנאת קנאה נואשת בחברים ובחברות שזכו להיקרא לפעולה: 'אני כותבת כי אני נקרעת מרוב צער, אני מקנאה בצורה איומה. ביום אני רוצה להיות איתם ואילו בלילה הקנאה נהפכת לדאגה'.⁴⁰ לבסוף היא הגשימה את חלומה להיות לוחמת ופעלה כאלחוטאית בפלמ"ח הראל. במכתביה לאמה ולאחותה שברוסיה היא ניסתה לחזקן ולהסיר דאגה מלבן, אך גם הכניסה בין השורות אזכור לפעילותה הצבאית: 'תחשבו עלי דקה ואל תיככו. אולי אתן תהיו פעם גאות בי, אני לא אביא לכן בושה'.⁴¹

ניצולים ולוחמים

דמותה של למפל מקשרת בין חניכי הארץ לניצולי השואה. השואה היתה בכחינת נוכחת-נסתרת בסיפור המעשה של תש"ח. רוב הלוחמים בשלב הראשון של המלחמה היו חניכי ארץ ישראל, אך פה ושם בוקעת ועולה חוויית השואה מתוך הסיפורים האישיים של הלוחמים. דב לוין, יליד קובנה שבליטא, איבד את משפחתו בגטו קובנה, מכר את שעון היד שקיבל לבר המצווה וקנה נשק כדי להצטרף לפרטיזנים. לאחר שחרור ליטא בידי הצבא האדום הוא חתר לעלות לארץ, ואחרי מאמצים רבים הגיע לחוף שפיים באוקטובר 1945. הוא הצטרף לקיבוץ בית זרע, וגויס להגנה. ב-1946 החל ללמוד באוניברסיטה העברית בהר הצופים, ועם פרוץ המלחמה גויס ליחידת הסטודנטים על ההר. הוא ידע עברית, אך שפתו היתה נוקשה מעט, הגם שהשתדל לשלב בה סלנג עברי חדיש. הוא ניצב על משמר הגנת הר הצופים המנותק מן העיר, והביע סלידה מתופעות של השתמטות או פחדנות שגילה אצל חבריו ליחידה. 'דמורליזציה חלקית. כבר מדברים וחושבים [על] אופן השבי'.⁴² כמה ימים לאחר מכן הוא קרא פקודת יום של מפקד המחוז המצהירה שירושלים לא תיפול. הפקודה הותירה עליו 'רושם כבד': 'וכי מעלה מישהו על הדעת שהעיר תיפול? איני מעלה זאת אפילו על דעתי'.⁴³ גילויי פחדנות (לדעתו) של מפקד ההר ופקודיו גורמים לו לכנותם 'ממשיכי הגולה';⁴⁴ כאילו ארץ ישראל מזוהה עם זקיפות גו ואילו הגולה מתירה כניעה. עברו הרוסי מהדהד בחולצה הרוסית הרקומה שלבש, במוזיקה הרוסית שהאזין לה במקלט רדיו פיליפס שנלקח שלל משכונת קטמון ואף בהקבלה שערך בין הנהגים שהגיעו מן העיר להר הצופים בהפוגה הראשונה ובין הצנחנים הסובייטים שהגיעו ליערות ליטא

40. הרסה (הלינה) למפל, עיזבון, בית הפלמ"ח, יומן, 1.1.1948.

41. הנ"ל, מכתב לאם ולאחות, ירושלים 24.2.1948.

42. לוין, 19.5.1948, עמ' 258.

43. הנ"ל, 25.5.1948, עמ' 260.

44. הנ"ל, 26.5.1948, עמ' 260.

מן 'הארמה הגדולה' כדבריו, 'וכלנו היינו מקיפים אותם ומקשיבים לסיפוריהם וכולעים את הכל בעיניים מבריקות [...]'.⁴⁵ כל עוד ריחפה הסכנה מעל לראש כולם היתה יתמותו של הניצול, ששרד יחידי ממשפחתו, סמויה מן העין, אולם בהפוגה, כשהחלו אנשים לרדת מן ההר אל העיר לפגוש בני משפחה, ללוין לא אצה הדרך: 'אני אין לי לאן למהר. אין לי בית. כל הארץ לי היינו הך. רק משנה מקום משנה מזל?'⁴⁶ בדידותם של הניצולים, שלא היה מי שישמח אתם או יתאבל עליהם, שבה והופיעה באירוע שהזכיר סלומון: כיסוי קברם של שני הרוגים, 'השניים שכל מודע וקרוב לא יכול לבוא לקבורתם זו'.⁴⁷ בין שיירה לשיירה נקלעה אביגדורי לחופה בבית כנסת ישן במושבה רחובות. הלוחמים שהסתובבו באפס מעשה התבקשו להצטרף אליה. 'היתה זו חתונה עצובה' – כתבה – 'החתן והכלה – ממש ילדים, צעירים מאוד. אף קרוב מבוגר לא נוכח שם, רק מספר קטן של חברים צעירונים, עוגה ובקבוק יין. נראה שזו חבורה של ילדים מפליטי השואה. והחיים נמשכים [...]'.⁴⁸ האם הזוג שנישא עמד להתגייס? האם הוא שרד את המלחמה? אין אנו יודעים. חתונות בזמן מלחמה היו אחת הדרכים להיאחז בתקוות עתיד, כנורמליות. על אחת כמה וכמה עבור פליטי השואה. האמפתיה של אביגדורי לניצולי השואה באה לידי ביטוי גם ביחסה למגויסי הגח"ל. בחודש הקרבות שלאחר קום המדינה הגיעו מגויסים מהגח"ל לחטיבת הראל. 'רק ירדו מן האנייה וכבר שלחו אותם להלחם אצלנו, והם עדיין לא מבינים לאיזה "גן עדן" נקלעו', היא מפטירה. המגויסים החדשים מתנפלים על הלחם שהיא מניחה על השולחן ומחביאים את הפרוסות מתחת לחולצותיהם. 'הם גמרו כבר את כל מכסת הלחם היומית של כל הפלוגה וטרם נרגעו. כשהתרחקתי משם, זלגו דמעות מעיני. מי יודע באילו תנאים רכשו להם את ההרגלים הללו'.⁴⁹ היא לא היתה שותפה לנטייתם של כמה מהפלמ"חניקים להתנשא מעל הגח"לניקים. 'לשם מה אנו זקוקים למדינה, אם לא למען יוכל כל יהודי, ובייחוד הניצולים מאירופה, לעלות אליה ולחיות בה בראש זקוף', התריסה לנוכח התחושה של הגח"לניקים שהוותיקים מביטים בהם מגבוה. היא אהבה לשבת אתם בערבים, לרובב אותם. מעטים מהם היו מוכנים לדבר על העבר. הרוב ביקשו לשכוח, ובינתיים היא היתה מצטרפת לשירתם. הם שרו את המנגינות הרוסיות ששרו גם חניכי ארץ ישראל, אך אצלם הן היו בהטעמה של שירי לכת חייליים ובשפה הרוסית.⁵⁰ ניצולי השואה שהתגייסו לפלמ"ח חשו מחויבים להוכיח את אומץ לבם, את נחישותם ואת עומק הכרתם הציונית. אולי יותר מהצעירים שגדלו בארץ, הם היו מודעים באותם ימים לדרמה הגדולה של הקמת מדינה לעם היהודי. כאשר שאפה למפלל להצטיין בלחימה,

45. הנ"ל, 27.6.1948, עמ' 269.

46. הנ"ל, 27.6.1948, עמ' 270.

47. סלומון, 8.3.1948, עמ' 164.

48. אביגדוריי-אבידב, 25.2.1948, עמ' 48.

49. הנ"ל, ראשית יוני 1948, עמ' 137.

50. הנ"ל, אוגוסט 1948, עמ' 170-171.

היא ביקשה לא רק להוכיח את עצמה כלוחמת ראויה לפלמ"ח, שוות ערך לילידי הארץ, אלא גם לשמש מפלסת הדרך לאמה ואחותה, שעמדו להגיע ארצה: 'אני בטוחה', כתבה במכתבה האחרון, 'שכשתבואו תהיה לנו מולדת משלנו ויהיה לנו בית משלנו, שחסר לי כל כך הרבה שנים'.⁵¹ רגשות דומים הניעו את מרדכי מיטלמן (פויו), צעיר בן עשרים, יליד רומניה, שעלה לארץ ב-1946 במסגרת עליית הנוער והתגייס לפלמ"ח. הוא נהרג יחד עם למפל בהתקפת השריון שנכשלה על משטרת לטרון. במכתב ששלח להוריו ברומניה הוא ניסה להסביר להם את ההבדל בין קרבנות, כלומר אנשים חסרי ישע שנרצחו, כמו היהודים בשואה, ובין לוחמים שנופלים בקרב. מי שנופל בקרב כשנשק בידו הוא גיבור ולא קרבן, קבע. 'אותם ששת המיליונים של אחינו, אשר נהפכו לסכון או נקברו חיים, או נחנקו בגזים מרעילים היו בודאי מאושרים אילו ניתן להם לחיות ולמות על אדמת מולדתם שלהם'. הוא אינו בטוח שהוריו מבינים את אשר הוא כותב – קיים מרחק נפשי ומנטלי בין מי שהפנים את אתוס התקופה למי שטרם נחשף לו – 'עליכם להבין', הוא מטיף להם, 'שאתם הדור הצעיר שלנו – אנו כולנו, לא נילחם ונגן על המולדת, כי אז עלול העם היהודי להימחק, חס וחלילה, מעל פני האדמה מבלי שיישאר זכר לקיומו'. אכן, האבדות כואבות, בייחוד להורים, 'אבל עוד יותר גדול צערנו על אלה אשר הושמדו בטרנסניסטריה ובמחנות השמדה אחרים'.⁵²

קמה מדינת ישראל: מבט מחזית ירושלים

ב-14 במאי 1948 הכריז בן-גוריון במוזאון תל אביב על הקמת מדינת ישראל. על כך כתב לוין: 'כ-4 מכתבים כתבתי היום וכולם באותו נוסח: יום גדול יום היסטורי ואיני מסוגל עוד לעכל את השמחה ולעשות דו"ח על התמורה של 1800 שנה'.⁵³ סלומון הכניס גם הוא משפט ליומנו: 'מאז יום אתמול קיימת "מדינת ישראל", עתה אנו השליטים על גורלנו ככל עם ועם. התקווה בת שנות האלפיים מתגשמת'. באותה נשימה הוא ממשך וכותב: 'מאז יום אתמול אנו נתונים להרעשת תותחים', ומתאר את מצב המלחמה בירושלים. 'ירושלים תעמוד כנראה במצור קשה', הוא קובע, 'אין מים כמעט. חשמל ניפסק לכמה שעות ביום, אך אני במצב רוח מצוין'.⁵⁴ בין קרב לקרב בבאב אל-ואד וניסיונות נואשים, שנכשלו, לפרוץ את הדרך לירושלים, כותבת אביגדורי: 'מישהו סיפר, ששמע במכשיר האלחוט, שגדולי הישוב הכריזו בתל אביב על הקמת מדינה עברית. בזה הם עוסקים עכשיו? משונה'.⁵⁵ בורובסקי האזינה ברדיו סוללות ישן, עם מטה ההגנה שישב בדיר יאסין,

51. למפל, 4.4.1948.

52. מרדכי מיטלמן (פויו), עיזבון, בית הפלמ"ח, מכתב להוריו, 5.2.1948.

53. לוין, 15.5.1948, עמ' 256.

54. סלומון, 16.5.1948, עמ' 181-183.

55. אביגדורי-אבידב, 15.5.1948, עמ' 121.

למהלכי העצרת הכללית (ההצבעה על ההכרה במדינת ישראל שזה עתה קמה), כדי ללמוד אילו מדינות הכירו במדינה הצעירה. אולם הנאומים בעצרת מתגמדים לעומת הבעיות הקיומיות: 'אנו מצפים בקוצר רוח לשובן של יחידות הלוחמים שנשלחו לפעילויות היום. ביניהם ידידים קרובים מאוד שלי'; והיא מוסיפה, בנוסח שמזכיר את דבריה של אביגדור: 'זה נראה לי חשוב יותר מאשר פטוטיו של "האדון המכובד מקנדה" ברגע זה'. היא חותמת את היום ההיסטורי בהערה פרוזאית, שמבליטה את החולין של יום ההכרזה: 'אנחנו מנותקים לגמרי. דואר אינו יוצא מירושלים, אך הכתיבה מקלה את חרדת הציפיה והדאגה. כמה מבחורינו יצליחו הלילה לחזור?'⁵⁶ משק כנפי ההיסטוריה היהודית לא נשמע בשל רעם התותחים המפגיזים את ירושלים ועצמת האש בדרך אל העיר. לאחר מעשה, בתקופת ההפוגה הראשונה, היא כותבת לאביה: 'אני מצטערת שלא היתה לי הזדמנות לכתוב לך יותר על האירועים ההיסטוריים המאפיינים את התקופה הזאת — אנחנו בעצמנו בקושי מודעים למידת הייחודיות שלהם משום שהיינו שקועים לגמרי במאורעות עצמם'.⁵⁷ גם אברמסקי לא עמדה דום אל מול גודל השעה. פלישת מדינות ערב, ההפגזות על השכונה שלה, הרעב המכרסם בה ובילדיה, אלה היו הנושאים הראשונים במעלה בעיניה. 'העיר מנותקת. במהירות בזק בונים ביצורים ומקימים מחסומים. כך נענית ירושלים לחידוש המלכות בישראל. בעוד ימים אחדים אולי ייחרץ גורלנו'.⁵⁸ אזכור 'המלכות', ולא מדינת היהודים, מתאים לתפיסת העולם הימנית שלה, בנוסח אורי צבי גרינברג.

באותה שעה נישא קשת על גלי התפעמות נפשית מן האירוע של הכרזת המדינה: 'זה היה רגע מגנטי, מלא רטט שבהרגשת הגדולה וקדושת החיים'. אמנם קשת ציפה שהציונות תתגשם בתהליך ממושך ואבולוציוני, ו'הקו המדיני הנימרץ אשר נקטה המנהיגות החדשה [בן-גוריון לעומת ויצמן]' נראה בעיניו הימור מסוכן. עם זאת, לבו מתפעם: 'יבוא אשר יבוא, הקדושה שבלידת היצור החדש — היא ולא שום הרגשה אחרת, ממלאה את נפשנו'. אולם אין הוא יכול שלא להתאבל על מותה של 'ציון האידיאליסטית, הפאסטוראלית הריגשית, האוולוציונית-רוחנית' ולהביע קורטוב הסתייגות מן היילוד החדש, שהוא 'ציון ריאלי-פוליטי, חילונית וצבאית, המעמידה בעל כורחה את גורלה על משחק הכוח ההפכפך והמסוכן, הנערך על גבי השולחן הירוק ובשדה הקרב'.⁵⁹ כעבור ימים אחדים, ההפגזות הבלתי פוסקות על העיר, הרעב, המחסור במים ובנפט, העדר הבשורות החיוביות מן החזית, בד בכד עם חורבן גוש עציון והנפילה הצפויה של הרובע היהודי בעיר העתיקה, והדמורליזציה הפושה בקרב שכבות רחבות בעיר (חרדים מבקשים להיכנע, תושבי שכונות העוני נסים על נפשם) — כל אלה מעלים בלבו ספק בנוגע לתבונה שבהכרזת המדינה. אמנם משהוכרזה המדינה אי אפשר לסגת; אך האם לא היתה זו דחיית הקץ שהעמידה את היישוב בסכנה קיומית ועשתה אותו הדום לרגלי המדינה? האומנם מוצדק להחריב

56. פורת, 15.5.1948, עמ' 171-172.

57. הנ"ל, 17.6.1948, עמ' 192.

58. אברמסקי, 15.5.1948, עמ' 292.

59. קשת, 14.5.1948, עמ' 35-37.

את היישוב למען המדינה? בסופו של דבר הוא עונה על דילמה זו בחיוב המדינה, אך הספקות בעניין ההכרזה החפוזה הזאת אינם נוטשים אותו: האם תוכל המדינה שקמה לשמור על הישגי היישוב בטיפוח תרבות וחינוך והשכלה וחי יצירה, או שמא תקדיש את מיטב אונה לצורכי החזקת צבא?⁶⁰ העיסוק בסוגיות אידאיות הרות עולם, בנוסח הדיונים התאורטיים בטרם היתה ההווה היהודית בארץ ישראל לממשות, עלה בקנה אחד עם הסוציולוגיה והפסיכולוגיה של האיש הבודד שמעבר לגיל גיוס, האינטלקטואל שאמנם נאלץ לצאת מדי פעם מביתו כדי להביא מים ומצרכי מזון, אך אינו חייב בדאגה לילדים וככל הנראה אין לו קרוב או מודע יקר ללבו. במסה הארוכה שלו על ימי המצור אין דמות אחת קונקרטיה שהוא מביע את חרדתו לחייה. לעומת זאת, הוא עוסק בשאלות ציוניות תאורטיות שחדלו להיות אקטואליות.

הלוחמים, בהיותם נתונים בלחימה בלתי פוסקת, כמעט שלא נתנו את דעתם על הקמת המדינה, אך מלבד היותם שקועים במאבק הקיומי, היה בהיעדר ההתלהבות וביחסם המאופק למפנה ההיסטורי גם ביטוי לתרבות דור חניכי הארץ: הצעירים סלדו מן המליצות הציוניות המסורתיות. בתשובה לבקשתו של עורך כתב עת שפן יכתוב מאמר, ענה פן:

אתה כותב, שלכתוב זהו 'צו השעה'. אני מוכן ומזומן לכתוב, אבל 'צווי השעה' מאוסים עלי. שמענו אותם די והותר. כרגע אנו מצווים לכתוב עברית טובה ולא מליצוצים לבושי אצטלא לאומית. אף זהו 'צו השעה'. תאר לעצמך שאני נמצא בין אנשים שבמקום לומר: 'צריך לעלות על מזבח המולדת' אומרים: 'לכל הרוחות! צריך לצאת, אין ברירה!'⁶¹

הוא מודע לחשיבות הימים הללו, 'אולי יבוא יום ונוכל לשוחח על תקופת טירוף ואבדון זו אשר אני מאושר שזכיתי לחיות בה',⁶² אך מקפיד לא להיסחף למליצות. האיפוק הלשוני של הלוחמים, השפה העברית ה'רזה' שלהם, הם חלק מרוח התקופה: הצעירים נרתעים ממילים גבוהות. כאשר הם נדרשים לשים את חייהם על כף המאזניים הם מוכנים לעשות זאת משום שחונכו לכך, משום שהם מכירים בצדקת המלחמה וגם באופי הקיומי שלה, אך אין הם מוכנים לעטר אותה בתפארת המליצה או להצדיקה בהתפלפלות האידאולוגית שאפיינה את אבותיהם. אביגדורי נתנה ביטוי לתחושתם של הצעירים שהמלחמה היתה בעצם מסע צלב של ילדים: 'ההרגשה הקשה הזו, של הכריות שאנו נתונים בה, ההרגשה שבעצם המלחמה מנוהלת על ידינו – ואנו בסך הכל ילדים. בלי תמיכה של הצבור, בלי אמצעים, וביחוד בלי עזרה של הדור היותר מבוגר, או עצה של מישהו שכבר עבר מלחמה או "מאורעות" בחייו, ויכול לייעץ ולהדריך אותנו'.⁶³ אל מול הדיונים המפותלים

60. הנ"ל, 24.5.1948, עמ' 56-59.

61. פן, מעלה החמישה 23.2.1948, עמ' 139.

62. פן לחברתו, נווה אילן 2.3.1948, עמ' 141.

63. אביגדורי-אבידב, 19.12.1947?, עמ' 19-20.

של קשת, המייצג את הדור הציוני הקודם, כותבת אביגדורי בפשטות: 'עלי להכריח את עצמי לכתוב, על מנת להשאיר זיכרון מימים עגומים אלה, שהם תחילת שחרורנו או חלילה, תחילת אובדננו'.⁶⁴ לעומתה צפה סלומון בימי לידתה של המדינה בגישה מפוכחת וספקנית, מתוך מודעות לתהליך ההיסטורי. הוא הבחין מוקדם מאוד בנטיות לאידאליזציה של המלחמה ואירועיה, וכן של דמויות הנופלים, 'שתמיד מדברים בשבחם ובמעלותיהם'. הוא ניבא כי 'למרות איי חוסר הסדר והמהומה בסופה תיראה הפרשה בצורה רומנטית מלאת הוד'. כך עלה בגורלן של תנועות שחרור ומלחמות עצמאות מאז ומתמיד, טען. הוא השווה בין המבט של בן התקופה למבט ממרומי ההיסטוריה:

האומנם גיבורים אנחנו? ספק. איזה יצר חובה פועל אוטומטית לגביך וכנראה פועל – על אף גילויי ההשתמטות – בלב כל אחד. ואתה תמה בהגיעך למסקנה כי אותו חיל מחוצף, ירוק שזוה יומיים אתה מתחבט בין הטפת מוסר לו ומאסר – שהרי אותו חיל הוא גיבור מבחינת ההיסטוריה.⁶⁵

אנחנו ושכנינו

המלחמה מקשיחה את הלב ומקהה את הרגשות כלפי קרובים וידידים, ועל אחת כמה וכמה כלפי האויב. ההתייחסות לאויב תוך כדי המאבק חושפת מערכי לב, דימויים ונורמות שרווחו בקרב הלוחמים והאזרחים של ירושלים. קשת רואה בערבים פראי מדבר שגייסו הבריטים כדי להשמיד ולאבד את היישוב היהודי.⁶⁶ המדינה היהודית בעיניו היא 'ענף שעליו התחלנו לבנות לנו, בסכנת נפשות, את קיננו בלב הג'ונגל האסיאתי-הבריטי, קן מוקף עיטים וצבועי-מדבר'.⁶⁷ הוא משווה בין יחסם של היהודים אל הארץ ליחסם של הערבים, ומגיע למסקנה שהיהודים אוהבים את הארץ יותר מן הערבים: 'עובדה היא כי כל יישוב ערבי שבחורינו עלו עליו – תושביו ברחו, נסו מנוסת פחד, שמע מיניה לא רק שגבורתנו רבה מגבורתם, אלא גם שאנו אוהבים את הארץ הזאת יותר מהם? שמע מיניה!' ומכאן המסקנה: 'ואם יש דבר שכוחו יפה לתת לאדם זכות על קניין, הרי זו האהבה'. הוא משווה את כאבם של הערבים שברחו עתה מכפריהם, 'ואין ספק כי בריחה זו היתה מלווה צער וסבל רב', עם כאב הגלות שחווי היהודים במשך אלפיים שנה, ומפליג למסקנה: 'אולי גם במשך דורות הגלות והריחוק מארץ ישראל היו היהודים קשורים בכל-זאת לארץ זו יותר משהיו הערבים קשורים אליה במשך הדורות שהתנחלו בה כזרים'.⁶⁸ הוא אינו בוטח

64. הנ"ל, 21.2.1948, עמ' 42.

65. סלומון, 3.4.1948, עמ' 169.

66. קשת, 20.5.1948, עמ' 46.

67. הנ"ל, 9.6.1948, עמ' 99.

68. הנ"ל, 29.5.1948, עמ' 70-71.

בהתחייבויותיהם של הערבים, 'כי אין לדבר בנשימה אחת על ערבים ויהודים כשני צדדים שווים בערכם האנושי-התרבותי'.⁶⁹ אמירות אלה, אי אפשר שלא לראות בהן סטראוטיפים גזעניים, או לפחות התנשאות לאומנית.

אברמסקי כותבת על 'פראי ערב',⁷⁰ אך בדרך כלל הביקורת שלה מכוונת כלפי מחנה השמאל, ואילו הערבים אינם קיימים ביומנה, אלא כמין הוויה מאיימת, חסרת דמות, ישות או אופי. היא אינה מזכירה כלל את פרשת דיר יאסין, שכפי שנראה, רבים מגיבורי הסיפור הזה מצאו לנחון להתייחס אליה.

את הגישה הציונית הקלאסית אל ערביי ארץ ישראל מבטא ג'ורדן (יעקב כהן), צעיר ששימש מדריך במוסד ליתומים פליטי שואה בירושלים עד פרוץ המלחמה, וקיים קשר חם ואוהב עם הילדים. ג'ורדן הצטרף למחלקת הל"ה ונספה עמה. לדידו, המלחמה היתה תוצאה של מזימות האפנדים, מנהיגי הפאודלים של העם הערבי. הם החליטו לשלול מן היהודים את זכותם למדינה; 'אך אין זה הערבי הפשוט שהחליט לעשות כן [...] לא שאלו בעצתו והסיתו אותו כנגד היהודים'. הם אמרו לו 'כי אם לא יכה ביהודי, רכושו ייגזל, בנותיו תאנסנה, והוא עצמו יירצח'. ובינתיים, 'עד שהשכל הישר שוב יופיע לנגד עיני הערבי הפשוט, אין בידי היהודי אלא להתגונן, להשיב שלום לדורשי שלום, ולהחזיר מלחמה לכל המתגרה בישוב העברי'.⁷¹ גישה זו, השואפת למצוא קו של זכות בפשוטי העם הערבי ולראות בהם קרבנות של תעמולת הזוועה של מנהיגייהם, מתכתבת עם סיפורו של לוי, שהחליט לחנך את אנשי החי"ם (חיל המשמר) שנתפסו בידי הגייסים ברחוב בירושלים, 'אנשים מסכנים נורא בגיל העמידה שלא ידעו נשק מעולם' ונשלחו לשמור על הר הצופים. לוי מרחם עליהם;⁷² אך הוא מופתע לגלות 'מה מסתייגים ואפילו מתנגדים למלחמה האדם הפשוט והבור'. לכן הוא מבקש לחנך אותם באמצעות תעמולה בנוסח הסובייטי: 'הוצרכתי באופן חריף להדגים לו (אינוס בנותיו והפיכתו לעבד לערבי) את המצב אם נשלים ונקבל תנאיו של עבראללה'.⁷³ השימוש בתעמולת הזוועה כחלק מן הלוחמה הפסיכולוגית היה מן הסתם ביטוי לפחדים הקמאיים ההרדיים בין היהודים לערבים.

מבט אחר על יחסי יהודים-ערבים מביאה אביגדורי ממפגש בלתי צפוי על אם הדרך בין המשוררין שנסעה בו ובין ג'יפ ובו ארבעה ערבים נכבדים בגיל העמידה, שהיא סברה כי היו גנרלים של הלגיון הערבי: 'הפגישה היתה כה פתאומית, ששני הצדדים עצרו את נשימתם והתבלבלו לחלוטין'. הערבים התאוששו ראשונים ובמלוא המהירות הסתובבו ונסוגו לכיוון לטרון ורמאללה. הדסה וחבריה למשוררין התקשו לפתוח בירי עליהם: 'לא היינו רגילים להיות המתקיפים והם נמצאו כה קרוב [...] ניתן היה להבחין היטב בתוו

69. הנ"ל, 27.6.1948, עמ' 132-133.

70. אברמסקי, 10.2.1948, עמ' 287.

71. יעקב כהן (ג'ורדן), עיזבון, בית הפלמ"ח, 1.1.1948.

72. לוי, 13.5.1948, עמ' 255.

73. הנ"ל, 20.5.1948, עמ' 258.

פניהם'. היא הסבירה את המבוכה: 'איננו רוצחים, ואיך אפשר לירות כך באנשים יותר מבוגרים, הנמצאים מולנו, ללא כל התגרות מצידם'. בדיעבד היא אינה בטוחה שהיטיבו לעשות, אך 'באותו רגע הרגשנו כל כך בבהירות שהם אנשים כמונו', ולאחר שנוצר קשר עין, והיסוד הלא-איש, האנונימי, שבמלחמה מרחוק התבטל, לירות לעברם מטווח כה קצר לא בא בחשבון.⁷⁴

טבח דיר יאסין (ראשית אפריל 1948) הכה גלים בקרב לוחמים ואזרחים כאחד. בורובסקי דיווחה על הטבח להוריה והוסיפה, כמעין התנצלות, שהוא התרחש בטרם נקראה ההגנה לפנות את פצועי האצ"ל, רוצה לומר שידה של ההגנה לא היתה במעשה. 'זהו כיבוש שאין אנו גאים בו כל עיקר, אף על פי שהתנועות הקיצוניות – אצ"ל ולח"י – די מרוצות מעצמן. זהו מעשה אכזרי ומביש וכולנו מזועזעים'. חוות דעתה על ארגוני הפורשים שלילית בתכלית: 'זאת הבעיה עם קיצוניים: לעולם אינם יודעים את הגבול'. לבסוף היא מוסיפה משפט לגבי נורמות לחימה: 'אי אפשר לסלוח על כל דבר רק משום שזו מלחמה'.⁷⁵ תשומת לבו של סלומון היתה נתונה באותם הימים למה שהתרחש בקרבות על הקסטל, שם נפלו עשרות מחבריו, והוא לא גילה עניין במה שאירע בדיר יאסין. הוא פירש את בקשתם של הפורשים מהחי"ש ומהפלמ"ח לחלצם מן הכפר כהישג נכבד של הכוחות הלגיטימיים במאבק עם הפורשים. רק לאחר כמה ימים הוא התעורר מאדישותו לטבח שהתחולל בדיר יאסין, בעקבות דברי ידירתו, שהשוותה את דיר יאסין לכפר לידיצה בצ'כיה, שהגרמנים טבחו את כל תושביו ושהפך לסמל לאכזריות הנאצית: 'עלי להודות שלבי ורגשותיי בטטח זה ממש התאבנו ואני לא התרשמתי מן הדבר'. עתה, לאחר ההשוואה עם לידיצה, הוא חצוי בין הצורך להקשיח את הלב ובין הרצון לשמור על אנושיותו: 'עלי לעמוד על משמר רגשותיי, למען אדע להגיב כהלכה – אולם מאידך אני חייב לשריין עצמי בפני רגשות מופרזים כי תוך סערת מלחמה זו, עת נופלים עשרות, אינך יכול שלא להיחפך לקר מזוג'.⁷⁶

לוי, ממשכנו על הר הצופים, כתב ביומנו בעברית העילגת שלו: 'זוועות דיר יאסין השאירו רושם עצום בלב כולם. בזה המה (השטרן והאצ"ל) הורסים ביום אחד מה שה'הגנה' נזהרת ונשמרת שנים ומשקיעה מאמצים'.⁷⁷ יומיים אחר כך התרחשה ההתקפה הערבית הקשה על שיירת הדסה בשיח' ג'ראח, שיושבי הר הצופים צפו בה בלי שיכלו להושיע את נוסעי השיירה האומללים. "הי לכם בעד דיר יאסין" קראו הערבים בנקמתם, רשם לוי ביומנו.⁷⁸

אביגדורי לא יכלה להשתחרר מהזוועה של דיר יאסין: 'כוחם ואומץ ליבם [של הפורשים] לא הספיק להתקיף כפר של רוצחים, ולכן מצאו כפר קטן, ידידותי ושל, דיר

74. אביגדורי-אבידב, 29.2.1948, עמ' 52-53.

75. פורת, 11.4.1948, עמ' 157.

76. סלומון, 25.4.1948, עמ' 175.

77. דב לוי, 11.4.1948, עמ' 241.

78. הנ"ל, 14.4.1948, עמ' 242.

יאסין, הגובל עם ירושלים, והתנפלו עליו. זה היה כפר שאף פעם לא גרם כל נזק, כתבה בהתמרמרות. לאביה היו מטופלים בכפר, ובביקור שערכו בו פעם התקבלו במאור פנים על ידי המוח/תאר. עתה נדרש אביה, כאחד מראשי ההסתדרות הרפואית, לצאת לדיר יאסין ולמסור דין וחשבון, למוסדות היישוב וכנראה גם לצלב האדום, על מה שהתחולל בכפר.

כשאבא חזר משם, נראה חולה קשה. הוא נסגר בחדרו ואיננו מוכן לראות איש. אף אחד איננו מעז להיכנס אליו [...] כל כך מזעזע ומכוער, שלא יכולים כלל לזקוף את הראש, בושה ומועקה גדולה [...] עוד לא היתה כזאת בקרבנו, איזה חרפה. מובן שמעשה זה נזקף על כלל הישוב העברי, מעורר שנאה וחלחלה.

אם לא די בכך, אותם אנשי פלמ"ח שנשלחו לכפר לחלץ את הפורשים חזרו כששלל בידם: נערה מלוחמות הפלמ"ח התקשטה בשמלה ערבית רקומה, ובחצר מתחם שנלר, שם הם שכנו באותו זמן, הסתובבו וקרקרו תרנגולות שלל. באותו ערב התכנסו כל הפלמ"חניקים וישבו במעגל, לשיחת נפש כביכול. נכחו שם כמה מפקדים וגם אורח נכבד – משה דיין. 'חכיתי שמישהו מהמפקדים יביע כמה מלים של שאט נפש, זעם או צער, אולי הטפת מוסר [...] אולם איש מן המפקדים לא מצא לנכון לדבר אלינו'. ניסיונותיהם של הדסה ושל חברים שהיו שותפים לרגשותיה לעורר דיון נכשלו: 'כולם היסו אותנו והודיעו שמיד יחלקו לכולם מרק עם עוף', והיא הוסיפה באירוניה:

היות ומזמן לא אכלו בירושלים מרק ועוד עם חתיכת עוף, הרי ברור שנושא זה בעל חשיבות יותר גדולה מכל הדיבורים. כך שכולם ישבו ואכלו עוף ומרק. גם אני. בין כך לכך, ובגרון חנוק, חשבתי לי שכנראה המפקדים הגבוהים וכל המנהיגים, הם בסך הכול בני אדם. ככל האדם, אף הם לא תמיד מופיעים במיטבם.⁷⁹

אביה של הדסה נהג לטפל בחולים יהודים וערבים;

אני יודעת שהוא מרבה לחשוב על הידידים והחולים שהיו לו בעיר העתיקה [...] אני נזכרת גם בחולים שטיפל בהם במסירות, בבית לחם ובבית ג'אלה, ואת הכבוד שכולנו זכינו לו בבית המוכתאר של בית ג'אלה, כשאבא הצליח לרפאותו משחפת [...] ואת החולים בדיר יאסין [...]

והיא מוסיפה בכאב: 'אני מבינה שכל עולמו של אבא התהפך. אין עכשו חולים ואין עבודה, ולא יודעים מה ילד יום'.⁸⁰ מרקם החיים המשותפים של יהודים וערבים בירושלים שלפני המלחמה נקרע כליל, ואותה מידה של אנושיות שהתקיימה מעבר לאיבה הלאומית נמוגה בסדרת מעשי הזוועה שידעה ירושלים.

79. אביגדוריי-אבידב, 11.4.1948, עמ' 90-92.

80. הנ"ל, 15.6.1948, עמ' 139.

מכל בנות ירושלים, נפל בחלקה של בורובסקי האמריקנית להתמנות לחובשת במפקדת החי"ש שהוקמה בדיר יאסין. שבע לאחר הטבח שהתרחש במקום היא הוצבה בכפר ההרוס והשומם להקים בו תחנת עזרה ראשונה.

טיפסתי בדרך הלוליינית, מעבר לבתים חסרי הגגות, השרופים, נוטפי הדם, לבית הגבוה ביותר. כל העת זמזמתי, מתוך דחף פנימי להרים את מצב רוחי – חרדה ממה שיתגלה לנגד עיני [...] ממרחק, נראו בתי הכיפות מוכייהלהם נטושים, כמו קברים אילמים המפוזרים בדממה בבית קברות המשתפל בעדינות על צלע הר [...] בית קברות המוני.

מבין שלדי הבתים הופיעו חיילים שהיו עסוקים בניקוי השטח: 'להדביר את סמלי המוות, לקבור ולשרוף, את החפצים ששרדו ללא בעלים, ולשחרר את אפיהם מהריח, את עיניהם מהמראה ואת ליבם מהדיעה על מה שקרה'. היא מתעדת את החורבן: 'במעלה הכביש נמלא האוויר באבק ובסרחון נורא. בכל מקום התעופפו קרעי בגדים צבעוניים ברוח הצחיחה וסירים ומחבתות התנודדו לשווא במרפסות הבתים העזובים'. על ראש הגבעה, בבית המוח'תאר לשעבר, היה מטה ההגנה. השולחן היה מכוסה מפה רקומה עבה, ולידו עמד כיסא מקושט בפיתוחי עץ, מרופד בקטיפה אדומה.⁸¹ הקושי הנפשי של בורובסקי להתמודד עם מראה הכפר הכבוש התגמד אל מול הצורך שלה להקים יש מאין את תחנת העזרה הראשונה ולהיות מוכנה לקלוט את הפצועים. לפיכך היא גייסה תעצומות נפש כדי לחטט בין חורבותיו של צריף ערבי ולחפש מיטה או שולחן שניתן לקרצף אותו ולהשתמש בו במרפאה. 'אתה מפסיק לחשוב על הערבים המתים אשר בבתיהם ובחפציהם אנחנו עושים שימוש, אלא ביהודים המתים החברים, האבות'.⁸² כעבור כמה ימים היא ישנה 'במה שהיה בעבר מיטתה של "פטימה"', ומכבסת את תחבושות הפצועים 'בסיר מרק ערבי גדול'.⁸³ העיסוק המאומץ בהצלת חיים, בהקלת סבלם של הפצועים, גורם לה להדחיק את זוועות הכפר: 'ראיתי כל כך הרבה חיים ומוות שלא ייתכן שלא השתנית' כתבה באחד המכתבים שלא נשלחו. 'מקצוע האחות שחרר אצלי אולי חום טבעי, מידת אנושיות שנדחקה ונחנקה בג'ונגל של ניו יורק [...] ליטפתי כבר פעמים כה רבות מצח מיוזע, חיכתתי כבר לכל כך הרבה פנים מודאגות וראיתי כיצד פועל הקסם הזה'.⁸⁴ אך הכפר הנטוש מעיק עליה: למרות הסכנה שתפגע מהפגזה בדרך, היא הולכת לבקר בדירתה בקריית משה. השומרים המודאגים בדיר יאסין לא הבינו מדוע יצאה לבדה. 'לך תספר להם שאני זקוקה נואשות לקשר עם הציביליזציה, לשאוף אוויר צח מחוץ לכפר הרפאים הערבי הזה, ולו רק לרגע אחד'.⁸⁵

81. פורת, 9.5.1948, עמ' 167-168.

82. הנ"ל, 15.5.1948, עמ' 171-172.

83. הנ"ל, 20.5.1948, עמ' 176-177.

84. הנ"ל, 26.5.1948, עמ' 181.

85. הנ"ל, 23.5.1948, עמ' 178.

תערובת של אמפתיה והקשחת לב, של אהדה אנושית להוויית חיים שהולכת ונהרסת בדבר עם הצדקת מעשה ההרס, מאפיינת את דבריו של מושיקו: 'כיבוש הקסטל פעמיים, שוד ומציאות בקולוניה, הרס וחורבן. אנשים מתרגלים להסתכל על כפר כעל דבר מיותר. חיים בלוח זמנים. היום כפר זה ומחר כפר זה'. הוא תיאר את תהליך הכיבוש וההרס של הכפרים: 'הלילה תור סריס. לאחר כמה ניסיונות, הלילה סוף הכפר. הלילה ייהרס הכפר כליל [...] פליטים ערבים בורחים, מי שמתנגד נהרג. הכפר נהרס. חלק לאחר חלק'. משהו בהרס המוחלט הזה מקומם אותו: 'מחר עם שחר ודאי לא יישאר מאומה. היה כפר ואיננו. פשוט נמחק מעל פני האדמה. שנים שנים בנו אותו, ובערב אחד גמרו איתו'. עם זאת, הוא מצדיק את הפעולה: 'אבל הוא שווה זאת. הרבה חיים ולא דווקא חיים תוקפניים קופחו ליד כפר זה ועל ידי אנשיו'.⁸⁶ הריסת עמל דורות במחוי יד קשה לו לעיכול, ואף שהוא מכיר בצורך בכך, משהו מתקומם בו. זה היה מכתבו האחרון. כמה ימים לאחר מכן נהרג.

לוי, ניצול השואה, אינו חש שנאה כלפי הערבים. כאשר הוא תופס שבוי ערבי הוא מרחם עליו בשל היבלות שעל רגליו, ושמח שהאיש לא ניסה לברוח ושלף פגע בו לרעה.⁸⁷ נופם של הערבים הרועים את עדריהם בשיפולי הר הצופים נוסך בו שיעמום אך לא איבה, קולות של ילדים ערבים המשחקים בשיח' ג'ראח הם ערובה בעיניו לשקט ושלווה.⁸⁸ לאחר ההפוגה השנייה הוא מוצב בעיר ומקבל חדר בשכונת בקעה, שתושביה הערבים נסו ממנה. עקבות הוונדליזם של מחפשי שלל ניכרו בכול: 'גלי סחכות וארונות שהריקו במזיד, מראות מנופצות ותלי תילים של תמונות משפחתיות'. הבתים שנבזזו מזכירים ללוי מראות דומים מעולם אחר: 'ומי כמוני מרגיש את הטרגדיה בדבר שמזכיר לי את טילטולי דורותינו שמה – אותו המראה'. בייחוד מדברות אליו התמונות המשפחתיות: 'כמה מאושר אני הייתי בשעתו כאשר הצלתי את אלבום התמונות של אמא ואבא'. התגובה שלו היא תגובה של הזדהות: 'לכן היום לא שמחתי וכליבי קיללתי את הידיים שהרסו ודרסו. מעשי ברבריות? האומנם זה נכון?'⁸⁹

האמפתיה שהוא חש כלפי הערבים, שבדיחתם מעלה בזיכרונו חוויות דומות של יהודים באירופה, אינה גורמת לו לשאוף לחזרתם: אמנם ב-26 באפריל 1948 הוא כותב ביומנו: 'הידיעות החשובות בעיני התחלת שיתוף פעולה בין ערבים ויהודי חיפה';⁹⁰ אך בספטמבר 1948, לאחר דיון של חצות בביתו של אינטלקטואל ירושלמי בסוגיה 'האם כדאי לנו שהערבים יחזרו או לא?' עונה לוי, 'נרמה לי שהשכל מחייב לא'.⁹¹ קשת, לעומת זאת, מתקומם כנגד עצם הרעיון של חזרת הערבים, ומלגלג על ציר יהודי בפרלמנט הבריטי

86. מושיקו, 15.4.1948.

87. לוי, 21.5.1948, עמ' 258.

88. הנ"ל, 24.6.1948, עמ' 269.

89. הנ"ל, 19.8.1948, עמ' 277.

90. הנ"ל, 26.4.1948, עמ' 248.

91. הנ"ל, 3.9.1948, עמ' 279.

שלבנו נכמר על הפליטים: 'מה גדול האלטרואיזם של יהודי כליפסון, שידע להבליג על צערם של ששה מיליון מאחיו, קרבנות היטלר, אך לא יבליג על צערם של ששה ריבוא פליטי ערב, שברחו בעטיים של המופתי ובוויין'.⁹² ביסוד ההכרעה הרציונלית ונטולת הצדקנות של לויין עומד הכורח הפוליטי; קשת, לעומתו, מעפיל לגבהים רטוריים, ולמעשה טוען שמי שלא זעק כנגד השואה אינו רשאי לכאוב את כאב הפליטות הערבית, טיעון שימצא לו מהלכים בשדה השיח הישראלי.

הצלת תמונות המשפחה כנוצרות הזיכרון של עבר יקר ללב מתכתבת עם עדותה של אברמסקי. אברמסקי צופה במחזות קורעי לב במחסן החפצים של נפגעי הפיצוץ ברחוב בן יהודה, שנהרגו בו כחמישים איש ונפצעו מאות. אנשים לא באו לבקש את חפציהם, 'והחפצים הללו, שניקנו באהבה ובשמחת-חיים רבה, מתגלגלים במרתף ובעליהם מונחים בקברותיהם או בבתי החולים'. בחור אחד, שאיבד את כל משפחתו בפיצוץ וניצל בדרך נס משום שהיה בתורנות שמירה באותו לילה, מצא דגל שהיה שייך לו. 'כשהדגל בידו שוטט במחסן למצוא את יתר חפציו. אגב: לא החפצים עניינו אותו כשם שהעסיקו את דעתו הצילומים. בין מאות הצילומים והתמונות שניצלו מן ההרס השתרדל לגלות אלו צילומים משפחתיים, תמונות לזיכרון - - -'.⁹³ התמונות הן בבחינת שריד ופליט למשפחות שכלו, לחיים שנקטעו באחת, למציאות שנגדעה, אם בקובנה שבליטא, בכקעה שבירושלים הערבית או ברחביה היהודית.

כיבושן של שכונות ערביות עשירות כמו קטמון ובקעה היה מלווה במעשי ביזה. 'בקטמון פרצו החברה לבתים ועטו על מכשירי רדיו, כלים הדורים וכיו"ב. קשה לשער איזה עושר רב נמצא בכל הבתים המרוכים הללו. תאוות הרכוש הקיפה את כולם [...]' סלומון מכה על חטא: 'בולמוס זה תקף גם אותי וכמעט ולא יכולתי לחזור בי [...]' תאוות האגירה כמעט שהעבירה אותי מדעתי [...]' אך הוא חזר בו: 'אני נכשלתי, אך במועד ידעתי להיחלץ. אכן כאן מתחיל המדרון המוסרי והאנושי', כתב ביומנו.⁹⁴ כזכור, הפלמ"חניקים ששבו מדיר יאסין הביאו עמם פריטי שלל, לרבות העופות שבישלו לתפארה. בורובסקי וחבריה השתמשו בחפציהם של הבורחים וההרוגים שמצאו בדיר יאסין. במחנה הקבע בתלפיות, שאליו נשלחה עם תום ההפוגה הראשונה, הרהיטים בחדר האוכל ובאולם הבידור נלקחו מבתי הערבים בסביבה. כעת היא סולדת פחות מן השימוש ברהיטים שנלקחו מן הבתים הנטושים לצורך ציוד המרפאה שלה.⁹⁵ באחד הבתים היא מוצאת ספר של תומס הארדי, והקריאה בו מביאה אותה לכדי הרהורים באירוניה של הגורל, שדן אדם אחד לחיים ואחר - למוות.⁹⁶ לויין האזין, כזכור, למוזיקה רוסית ברדיו שלל מקטמון.

92. קשת, 11.8.1948, עמ' 177.

93. אברמסקי, 24.2.1948, עמ' 288.

94. סלומון, 26.4.1948, עמ' 178.

95. פורת, 3.7.1948, עמ' 206-207.

96. הנ"ל, 16.7.1948, עמ' 210-211.

אולם הביזה לא היתה מוגבלת לשכונות הערביות שתושביהן ברחו מהן; קשת מדרווח על ביזה ושווד בשכונות יהודיות שתושביהן נטשו אותן מחמת ההפגזות. לדבריו, כמה מדיירי רחוב בן יהודה שנהרס מצאו בשוכם מבית החולים כי דירותיהם נשדדו. כמה מן השכנים אף השתמשו בחומרי בנייה מתוך ההריסות כדי לחזק את המקלטים שבנו. קשת סלד מהמראות של 'מכוניות משא עמוסות כל מיני חפצים ורהיטים שהוצאו לאור השמש, באין מכלים, מבתי השכונות המעורבות שנכבשו על ידינו'. נוראה במיוחד היתה בעיניו האדישות שגילה הציבור הרחב כלפי מעשים אלה: 'אם רעה חולה זו פשה בקרבנו בעצם ימי מאבקנו על קיומנו הלאומי, מניין ניקח את הכוחות המוסריים' הדרושים לקיום לאומי תקין וראוי? 'האם בשביל כך נהרגו על קידוש רעיון ארץ ישראל בני הנעורים שנאחזו באדמת ישראל, כדי שאספסוף עירוני יצא במחול שטנים על קיברם?'⁹⁷

יהודים ויהודים אחרים: סולידריות במבחן

הגם שתאוות השלל אחזה בכל שכבות הציבור, וגם טובי הלוחמים לא היו חפים ממנה, ראה קשת בתושבי שכונות העוני, בעיקר המזרחים, את יוזמי מגפת הביזה. נושא זה מביא אותנו לדיון בהבדלים החברתיים והמעמדיים בציבור הירושלמי, כפי שהם עולים מתוך היומנים והמכתבים. יואב מללי מתלונן על התבוסתנות בעיר: 'עיר שאנשיה מוכנים כל רגע להיכנע לאמיר עבדאללה וקשה מאוד מאוד להילחם כאן כשאתה יודע שכל רגע יכולים אנשי העיר (או יותר נכון חלק גדול מהם) לתקוע לך סכין בגב ולהניף דגלים לבנים'.⁹⁸ כוונתו לאוכלוסיית החרדים בעיר, שאותם הוא מכנה 'חיילי אלהים'. סלומון מתאר את האוכלוסייה האזרחית של גבעת שאול היהודית הנמלטת מפני הפגזה ערבית: 'זהו קהלך ישראל. ציבור אכולי פאניקה, "עורף" הבוגד ומכשיל את החזית'.⁹⁹ השוק השחור הפורח בעיר הוא אחד הביטויים לאגירת המצרכים של חלק מן האוכלוסייה, שמספסר עתה במחירים, ויש מי שיכול לשלם. לעומת זאת, אחרים נידונים לחרפת רעב. 'אוי למי שלא הכין מזון מקודם. ואני וילדי בין אלה שלא הכינו להם כלום', כותבת אברמסקי ביומנה.¹⁰⁰ התמונה הקשה ביותר של הבדלי המעמדות ושכירת הסולידריות הלאומית עולה מתיאורה של אברמסקי את חוויית הגלות שלה מביתה שבשכונת כרם אברהם. עם הכרזת המדינה החלה הרעשת תותחים כבדה על העיר, בייחוד על שכונותיה הצפוניות, שעמדו בפני סכנת כיבוש ערבי לאחר שבית הספר לשוטרים נכבש על ידי הלגיון. 'ומשכונתנו יצאה כמעט כל האוכלוסייה, מחשש שמא ייהרסו כל הבתים. אף אני נסתי עם הילדים.

97. קשת, 4.4.1948, עמ' 27; 31.5.1948, עמ' 75; 18.6.1948, עמ' 116.

98. מללי, ירושלים 25.5.1948, עמ' 92.

99. סלומון, 14.4.1948, עמ' 173.

100. אברמסקי, 26.4.1948, עמ' 290.

לקחתי כיכר לחם וחצי הכיכר, מים בשני בקבוקים ומשהו מן הלבוש. ששה ימים נעדרנו מביתנו. אחר חזרנו. הסכנה אומנם לא חלפה, אבל בבית נוח יותר.¹⁰¹ זהו סיפור המסגרת לפליטות היהודית בירושלים, כפי שחוותה אותה משפחת אברמסקי. ב־19 במאי 1948 הגיעו הפגזות התותחים על העיר היהודית לקרשצ'נדרו. כשפסקה ההפגזה, כעבור כמה שעות, צפו אברמסקי וילדיה ב'מראה נורא: אנשים לעשרות ולמאות עזבו את בתיהם והלכו למרכזה של העיר, כשבידיהם התינוקות וצרורות וחבילות קטנים¹⁰² – תיאור קלאסי של פליטים הנסים על נפשם. עוד הפליטים עוברים בחצרה של משפחת אברמסקי, החלו השכנים מדברים על לכה שתיקה את ילדיה ותעזוב את המקום, מחמת הסכנה. ניסיונה לקבל הנחיות ממרכז חיל המשמר נכשל: הרשויות לא היו מוכנות לשאת באחריות – איש הישר בעיניו יעשה. אך הזהירו אותה כי יש סכנה שהערבים יפלוש לשכונות הצפוניות, והדבר עלול להביא לנפילת העיר כולה. לפיכך 'נשפכנו אל תוך זרם הפליטים הכללי והלכנו [...] ואלה אשר לא עזבו את בתיהם – עמדו באכסדרות והיו מביטים בנו כבאנשים מעולם אחר, כמו שהיינו מביטים אנו לפני שעות אחדות בפליטי סנהדריה'.¹⁰³ מרכז העיר נחשב מקום בטוח יחסית.

אברמסקי וילדיה פנו לבקש מקלט אצל משפחת מכרים אמידים, שעד אז סברה שהם 'אנשים טובים למדי'. בעלת הבית הסכימה להכניס אותם לדירתה, אך 'מיד החלה הגברת לחקור אותנו מדוע נמלטנו. אפילו לשום את הצרורות שבידי על הרצפה ולהיכנס החדרה לא הציעה לי'. התיאור של משפחת הפליטים העומדת בפתח בעוד בעלת הבית עומדת במטבח ומכינה דגים לשבת – מעדן נדיר בירושלים הנצורה – מעיד על עולמות הקיום השונים שהתקיימו בעיר בעת ובעונה אחת. האישה חקרה את אברמסקי על מצב השכונות הצפוניות, ואברמסקי התרשמה ש'היא לא השתתפה בצער השכונות ולא בצערי. היא רק חששה לפלישת הערבים למרכז העיר, אל תוך ביתה'.¹⁰⁴ לאחר התייעצות עם שכנותיה ועם בעלה, וכל זאת בנוכחות האורחים הבלתי קרואים, שניתן להם לחוש היטב שאינם רצויים, הודיעה בעלת הבית לאברמסקי שהיא וילדיה יכולים להתגורר בביתה, אך עליהם לדאוג למזונם בעצמם. כך התנהלו בדירה אחת שני משקי בית, משק השבעים ומשק הרעבים. 'ראינו סביבנו אגואיזם בהמי גס', כתבה אברמסקי ביומנה. 'בזמן מצור־ירושלים מסוגלים היו בני־אדם לאכול בכל יום ארוחה של ארבע־חמש מנות ולראות בעת ובעונה אחת ילדים רעבים בביתם'. בעיני אברמסקי היתה זו ראייה להתמוטטות הסולידריות היהודית: 'בראותי זאת, החילותי לפקפק אם אמנם היהודים רחמנים הם ועוזרים זה לזה'.¹⁰⁵ בתום שישה ימים בכיתה של המשפחה האמידה הפצירו ילדיה של אברמסקי באמם לשוב לביתם: 'ונפן ונלך

101. הנ"ל, 7.6.1948, עמ' 295-296.

102. הנ"ל, 8.6.1948, עמ' 297.

103. הנ"ל, 8.6.1948, עמ' 298.

104. הנ"ל, 8.6.1948, עמ' 299.

105. הנ"ל, 8.6.1948, עמ' 296.

בין אש תותחים וכדורים תועים ממכרינו "מכניסי האורחים" אל דירתנו, סיכמה אברמסקי את חוויית הפליטות: 'טוב בית שאפילו פת חרבה אין בו וכולו פתוח לחיצי האויב משבתנו בבית זרים'.¹⁰⁶

הפליטות היהודית במלחמה לא היתה בלעדית לתושבי שכונות העוני; אך תושבים אלה, ששכונותיהם היו בשולי המרכז היהודי בירושלים, נפגעו יותר מאחרים. כמו בכל מצב, בעלי האמצעים מצאו דרכים להקל על עצמם את עול המצור והסכנה, ואילו האוכלוסיות החלשות סבלו מחסור ואף היו חשופות יותר לסכנת חיים. בייחוד חשו בסכנה ובמצוקת הרעב הורים לילדים קטנים. באותו זמן גם נעזבו יישובים יהודיים בסביבות ירושלים. במקום שבתו על הר הצופים פגש לויז ב'פליטים מנוה יעקב (שפונה באישון לילה בהשארם את הכל!)'. התרשמותו: 'הסתכלתי באנשים והנה לא יאוש רק דכאון ועייפות בעיניהם ועל פניהם, ביניהן אשה אחת שמראה אמא [של] לה קצת'.¹⁰⁷ קשת לא עזב את דירתו, אך הוא חזה חזון של פליטות: 'יש שדמינוני משווה לנגדי כמו חיים ציורי בלהות של מאורעות שעלולים להתרגש ולבוא אלינו בכל רגע, — כגון שאני רואה את עצמי רץ — יחד עם אחרים — עמוס חבילות לעייפה, טובל בזיעה ומכוסה אבק, אנוס להימלט מירושלים, עיר האימים'. לא היתה זו תמונת מציאות, אלא דימוי של מה שעלול לקרות: 'כוח הדמיון הזריז מקדים ומצייר כמו עובדות את אשר ניחש הלב, ברגע של חולשה, כדבר שבאפשרות'.¹⁰⁸

בין ירושלים לעיר האחרת – תל אביב

ההפגזות הבלתי פוסקות, שהאזרחים סברו שאינן זוכות לתגובה מן הצד היהודי, המצור המתמשך, תחושת הקלאוסטרופוביה ואי-הידיעה אשר למתרחש בכל הארץ — הולידו בקרב תושבים ירושלמים את ההרגשה שהמדינה החדשה מעדיפה את תל אביב מירושלים. לנוכח ידיעות על ניצחונות בקרבות באזורים אחרים בארץ כתב קשת ביומנו: 'למה יש רושם כאילו מזניחים את חזית ירושלים — ואת יהודיה?' הוא משער שריחוקם מן העיר של חברי ממשלת ישראל, היושבים בתל אביב, פועל להרחקת לבם מירושלים: 'אולי אינם מתארים לעצמם את מצבה של ירושלים העברית לאשורו, אם כי בודאי הם יודעים גם יודעים שאין לה, לעירנו זו, לא לחם ולא מים ולא דלק ולא חשמל ושאינן בית שלא פגעו בו תותחי האויב ואין משפחה שאין בה אבל'.¹⁰⁹ בתקופת ההפוגה הראשונה הוסיף והרהר קשת ביחסה של ההנהגה לירושלים: 'מהו, בעצם, הגורם העיקרי, המשכיח כביכול

106. הנ"ל, 8.6.1948, עמ' 302.

107. לויז, 17.5.1948, עמ' 257.

108. קשת, 27.5.1948, עמ' 67.

109. הנ"ל, 6.6.1948, עמ' 88.

את ירושלים מלב המנהיגים? הוא אינו מטיל ספק 'כי ירושלים יקרה לכל ציוני לא פחות, ואולי גם יותר, אפילו מתל אביב', אך לנוכח זוהר הניצחונות בכל הארץ נשכחה ירושלים. 'משום כך לא באו לירושלים, ברגע הנחוץ, מטוסי מלחמה עברים כדי להגן על מגיניה, משום כך לא אכלו חייליה לשובע, משום כך כה רבה העזובה במערכי חייה הציבוריים, הכלכליים, הרוחניים'.¹¹⁰ כאשר ערב ההפוגה השנייה (סוף יולי 1948) נכשל ניסיון ישראלי להשתלט על העיר העתיקה, ראה בכך קשת הוכחה לכך שירושלים 'בגזרת הגורל עדיין היא הבת החורגת של המדינה החדשה'.¹¹¹ כאשר שמעה אברמסקי את נאומו של מנחם בגין בכיכר ציון, שהוא האשים בו את הממשלה בהפקרת ירושלים, היא רשמה ביומנה: 'מי כמוני, הנתונים בירושלים בימי הפגזה ובימי הפוגה, יודע, שהיינו הפקר, ושבתל אביב ובנותיה אפשר לישב בשלווה, מפני שדמנו נשפך בירושלים, והדם השפוך הזה הוא קיר מגן לראשי המדינה הזוערעה ולתושביה?¹¹²

אף שעמדות אלה היו אולי עמדות קצה בציבור היהודי בירושלים, אין ספק שמפגשם של הירושלמים בזמן ההפוגה הראשונה עם המציאות בתל אביב היה מפגש מהמם. לקראת ירידתה של חטיבת הראל התשושה למנוחה בשפלה ביקרה אביגדורי בבית הוריה בירושלים: 'ביתנו הרוס כולו. מלא חורים מפגיעות ישירות של פגזים [...] הורי מראים לי בגאווה שלושה קליעים של פגזים, שנפלו ממש בתוך הדירה ולא התפוצצו'. הליכות הבית השתנו כלי: 'משאני רואה את אבא ואת שכננו לובה יושבים בחליפותיהם על הרצפה ואוכלים סרדינים לארוחת הצהרים, אני מרגישה שכלו כל הקצים'.¹¹³ במחנה בסרפנד (צריפין) היא פגשה לוחמים מחטיבת יפתח, וגילתה שכל אחד מהם שקוע בחוויותיו שלו. אין האחד מתעניין בחוויות האחר: 'אין לנו פה הזדמנות רבה לספר על הקורות אותנו, אלא בקצרה וכתשובה על שאלות שאנו נשאלים'. היא חשה אכזבה מן המפגש עם הנורמליות בשפלה: 'כאן ההרגשה כאילו דבר לא קרה ולא השתנה, עולם כמנהגו נוהג. יש מים וחשמל, מזון ותחבורה, ולך ספר לאנשים כיצד חיים תושבי ירושלים'. ואולם גם היא חשה כי לא היתה מעודכנת: 'רק עכשיו אני מרגישה בכל החריפות, עד מה היינו מנותקים, ולמעשה כמעט איננו יודעים מה התרחש כל התקופה האחרונה בארץ [...] החמצנו את כל החוויה של קום המדינה'. המרחק הקיומי בין הוויית בית הוריה ההרוס בירושלים ובין השלווה היחסית של תל אביב הדגים לאביגדורי את השוני שבחוויות המלחמה. התחושה של זרות וייחוד ירושלמי היא לדידה החוויה המעצבת, החשובה: 'את אף אחד לא מעניין מה שעבר עלינו, לכל אחד חוויותיו שלו וקיימת הרגשת ניכור. אנו שבאנו מירושלים, כאילו הגענו מעולם אחר, כמו "חוני המעגל" [...]'.¹¹⁴

110. הנ"ל, 3.7.1948, עמ' 143-144.

111. הנ"ל, 17.7.1948, עמ' 161.

112. אברמסקי, 5.8.1948, עמ' 309.

113. אביגדורי-אבידב, 15.6.1948, עמ' 139.

114. הנ"ל, 18.6.1948, עמ' 153-154.

לבורובסקי היה המפגש עם המציאות מחוץ לירושלים חוויה שכולה חיובית. היא ירדה לשפלה כמלווה שיירה של פצועים, רובם קטועי גפיים, שנסעו לטיפול רפואי. הדרך היתה קשה ונמשכה שעות, אך כשהגיעו לבית החולים קיבלו את פניהם בכריכים עם ירקות טריים; 'מי יכול היה להעלות על דעתו כי בן אדם מסוגל להתרגש כל כך מעגבנייה בסך הכל?' ההגעה לבית החולים לוותה בהכרה, שלפתע חדרה לתודעה, 'כי אנחנו נמצאים באמת במדינת ישראל'. היא מתארת את החוויה: 'רגע מטורף של שמחת אין קץ שנמהל בתחושת רווחה כואבת ובהתרגשות שאינה יודעת גבולות'. לתל אביב היא הגיעה בשעת לילה מאוחרת, והסתובבה חסרת ישע ברחובות. משלא מצאה מקום לינה, פנתה למשטרה הצבאית והסבירה את מצבה לשוטרים. 'כאשר שמעו שהגעתי מירושלים, נכנס הכול להילוך גבוה' – היא קיבלה חדר במלון, תלושי מזון למסעדות, ואפילו מוניית שתיקח אותה למלון סבוי, על הטיילת של תל אביב. המלון היה היפוכה של המציאות הירושלמית: צבעים רכים, שטיחים, חדר אמבטיה מחופה בחרסינה, ציביליזציה נורמלית. 'פתחתי את הברז והייתי המומה להסתכל במים הזורמים'. היא חלקה את החדר עם בחורה מהפלמ"ח בקריית ענבים, וגם היא היתה שותפה לתחושת ההתפעלות. 'שקענו בהנאה בסדינים המעומלנים וניסינו להירגע, כל אחת עם סיגריה שלמה, בטרם הלכנו לישון'.¹¹⁵

פרשת אלטלנה: הערכות מנוגדות

בעת שהותה של בורובסקי בתל אביב התחוללה פרשת אלטלנה. מערכת היחסים בין 'הפורשים' ומה שכונה 'היישוב המאורגן' ליוותה כצל את כל תקופת המלחמה, ובלטה בירושלים, שם היה האצ"ל חזק במיוחד בשכונות העוני ובקרב עדות המזרח. כאשר קשת מתלונן על הבריונות שפשתה בקרב נערים המסתובבים בעיר חמושים, הוא מתכוון לחברי האצ"ל.¹¹⁶ בראשית המלחמה חרד סלומון מפני השאיפות הפוליטיות של האצ"ל: 'אצ"ל אינו עומד כיום במערכה והוא בשבילי לפעמים כסיוט מבהיל לתקופה שאחרי הניצחון'.¹¹⁷ פרשת דיר יאסין הוסיפה וחיידה את היחסים בינם ובין ההגנה והפלמ"ח, ואף פגעה במעמדם בקרב אזרחים רבים. כתב סלומון: 'אין להם לא סדר, לא משמעת ולא תכנון ותפיסה צבאית. אני שונא אותם על שחצנותם, על נצלם כל כשלונו שלנו, הנובע מתנאים אובייקטיביים קשים, למקור תעמולה להם. על הפיצם שמועות כאילו נטלו חלק בכל ניצחון צבאי שהושג'.¹¹⁸ לויין האזין לשידורי האצ"ל וההגנה ביום הקמת המדינה:

115. בורובסקי, 22.6.1948, עמ' 197-199.

116. קשת, 31.5.1948, עמ' 76.

117. סלומון, 1.4.1948, עמ' 168.

118. הנ"ל, 26.4.1948, עמ' 177.

'הראשונה [האצ"ל] התכוונה ואף עשתה רושם מדכא בצטטה סוכנויות בריטיות והכשירה את הלבבות לקראת נאומו הדמגוגיה של בגין (פראזות ולא יותר)', העריך.¹¹⁹ פרשת אלטלנה העלתה אל פני השטח את המתחים החבויים מן העין, שלא התקיימו רק בשטח הצבאי, אלא שיקפו מסורות תרבותיות שונות ואף ריבוד חברתי. בורובסקי הביאה את הסיפור, כפי שנשקף לעיניה מחוף תל אביב, כשבילתה שלושה ימי 'גן עדן' בשפלה. היא הסבירה שבגין הביא את הספינה כתגבורת לאנשיו, 'בעיקר אלה שבירושלים'. היא ממשיכה ומתארת את סיבת ההתנגשות: 'למעשה הוא קרא תיגר על סמכותה של הממשלה החדשה ויצר צבא בתוך צבא'. היא היתה מזועזעת מהמחזה של יהודים היורים ביהודים, במקום לגייס את כל הכוחות להמשך המערכה. העוצר שהוטל על תל אביב, היריות, היו חוויות קשות. היא נאלצה לעזוב את בית המלון ששהתה בו, שכן תושבי החוף פונו מבתיהם מחשש להתפוצצות ספינת הנשק, והאזינה לנאום הכניעה של בגין כמושב אחורי של מכונית, שהיא מצאה בו מקלט לילה. 'לא נעים להודות, אבל קולו, בעל צליל גבוה, היסטרי ודידקטי, נשמע דמגוגי'. עמדתה בפרשה זו אינה מוטלת בספק: 'אני מניחה כי מעשה בוגדני מעין זה הוא בלתי ניסבל. היה צריך להוקיע קיצוניים מעין אלה לפני שנים, כשהיו עוד חלשים'.¹²⁰ קשת חשב כמות: 'זוהי הפורענות על חטא שחטאנו בקוצר ראות ובאזלת יד ולא הקדמנו רפואה חינוכית למכה זו, שמקורה בכוח-המושך שיש לקיצוני ולמופרז על עמי ארצות'.¹²¹ קשת תוהה על המנטליות של הפורשים, 'כיצד אפשר ליישב סתירה משונה זו בין תכונות נפש תרומיות [הנכונות להקרבה] ובין הצדקת השרירותיות ונהייה אחרי בריונות שאינה נרתעת גם מפני שפיכות דמים?'; לדעתו, שני יסודות באוכלוסייה נמשכים אל הפורשים: 'האינטליגנציה, או האינטליגנציה למחצה – והאספסוף'.¹²² הוא מזהה בין תומכי הפורשים 'אנשים שבלבם מקננת שנאה עמוקה לציונות, הנעלמת לפעמים אף מעיני עצמם'. שנאה זו 'משותפת היא לספסר הירושלמי-לבנטיני המגושים ולאישי "נטורי קרתא", ואולי גם לכמה מן הקלריקאליים הציונים'. הם קובלים 'על בן גוריון והממשלה, הלמאי סירבו הללו לתת לאצ"ל, אמיצי לב המסורים, להוריד מעל "אלטלנה" את הנשק היקר, לשם "שחרור ירושלים"'. והוא מעיר באירוניה: 'ומי, למשל, צועק כך? – שכני הצבר, איש מאה-שערים שהסיר פאותיו, שבשעת ההרעשה צעק כי צריך להיכנע לערבים ולתת לו, ולעוד נצרכים כמוהו, ספינות כדי לצאת מן הארץ אל קרובים במדינת-הים'.¹²³ אברמסקי, המתעבת את השמאל מאז ימיה בברית המועצות, מפרשת את פרשת אלטלנה באופן שונה לחלוטין: 'אלי, אל! הנבלים הללו, – בן גוריון והכת שלו, – מה עוללו! בעצם המלחמה הכפולה: המלחמה בערבים ובאנגלים, טיבעו אוניה יהודית על נישקה

119. לוי, 15.5.1948, עמ' 256.

120. פורת, 24.6.1948, עמ' 201-200.

121. קשת, 24.6.1948, עמ' 124.

122. הנ"ל, 24.6.1948, עמ' 126.

123. הנ"ל, 24.6.1948, עמ' 126-129.

וירו והרגו חיילים יהודים. כלום יש מילה אנושית אשר תביע את עומק הפשע, מעשה ידי המתמלכים מאליהם והנוטלים לעצמם את "כתר המלוכה" ("סאמוזאנציי" בלע"ז) וכל משמשיהם והמחנפים להם? אין מילה כזו. היא מסיקה מכך מסקנה בנוגע לעתיד המדינה היהודית: 'כל עוד בוגדים, צמאי-לדם אלה, יהיו השליטים – לא יעמוד העם היהודי על רגליו עמידה ברשות עצמו'. את משא התוכחה שלה היא מסיימת בפנייה לשמים: 'אלוהים! אל תכסה בגידה זו ואל תישא להם. נקום נקמת דם חייליך הגיבורים מידי החיילים השכירים של ה"הגנה"'.¹²⁴ בראשית אוגוסט 1948 נשא בגין נאום בכיכר ציון בירושלים. אברמסקי הצטרפה לקהל האלפים שהתגודד בכיכר לשמוע את מנהיג האצ"ל. היא אף הביאה את בנה יוני בן ה-12 (הוא ייהרג בסוף ספטמבר מירי צלף ירדני) להשתתף בחווייה המרגשת. 'כל הקהל הזה נכבש בידי מנהיג תנועת ה"חירות", בידי אותה האמת, לה הקדיש את דברו. מימי לא ראיתי בשום הזדמנות שיעמוד קהל בחרדת קורש כזו וישתה בצמא כל דבר ודבר מדברי הנואם', התפעמה.¹²⁵ למרות תלאות המלחמה, דיבר אל לבה המסר התוקפני של בגין למען המשך הלחימה וכיבוש ירושלים השלמה.

ליון, חניך הפרטיזונים האנטי-פשיסטים, ראה באנשי אצ"ל אויבי העם: 'יפה יפה שבן גוריון אוחו סוף סוף בשיטה הנכונה וידע לכוון את השעה בדיכוי הכת ההורסת, שקם דווקא ברגע זה', כתב ביומנו עוד בטרם ידע את כל פרטי הפרשה.¹²⁶ כאשר נודע לו מה התרחש הוא אך התחזק בדעתו שהיתה זו 'פשוט סכנת מרד צבאי עם המטרה לסלק את הממשלה הדמוקרטית. יש להחזיק טובה לפלמ"ח שהצטיין במיוחד בדיכוי המרד הזה, דבר שסוף סוף קשה לבצעו, לכוון את הרובה על יהודי אחר'.¹²⁷ בסתיו 1948, כאשר חוסל האצ"ל בירושלים, כתב ליון ביומנו: 'חבל שלא השתתפתי אפילו באופן סמלי בפעולה הזאת – חיסול הנגע הממאיר'.¹²⁸

גישה מאוזנת יותר, כמעט טרגית, ביטאה אביגדורי. בעת סיפור המעשה היא התארכה בבית דודה בתל אביב. היא שמעה את קולו של בגין, מפקד האצ"ל, בוקע מן הרדיו, 'ספק צועק, ספק בוכה, ספק דורש, ואולי מבקש'. אביגדורי היתה המומה: 'איך יהודים מסוגלים לירות ביהודים ומורידים לטמיון אנייה מלאה נשק ותחמושת [...] וכיצד אינם חוששים לגורל האנשים הנמצאים באנייה, שרבים מהם בודאי באו מתוך רצון כנה וטוב לסייע להקמת המדינה היהודית ולהגן עליה'. היא היתה מודעת לחששות שרווחו מפני ניסיון הפיכה של האצ"ל: 'עוד בירושלים נשמעו שמועות, כאילו האצ"ל מתארגן בחשאי ואוסף נשק וממון לצרכי חתרנות'. היא גם הניחה ש'בודאי ידועים לבן גוריון ול"הגנה" דברים שאינם יכולים להסביר לציבור. ובכל זאת, האם אין דרך אחרת?' הערה שהשמיעה ברוח

124. אברמסקי, 24.6.1948, עמ' 305-306.

125. הנ"ל, 5.8.1948, עמ' 308-310.

126. ליון, 23.6.1948, עמ' 269.

127. הנ"ל, 2.7.1948, עמ' 271.

128. הנ"ל, 21.9.1948, עמ' 282.

ספקנית זו בבית הרוד עוררה סערה: 'כיצד אני מעיזה להרהר אחרי מעשי בן גוריון, שאין כחוכמתו, תושייתו ואומץ ליבו'; 'אולם קולו של בגין, הבוכה וצועק ברדיו – מכאיב כל כך, ולמרות כל הצרות והאסונות שהביא עלינו האיש הזה, עם ה"אצל" שלו, אופפת אותי הרגשת תדהמה וצער גדול, הרגשת כאב והלם'.¹²⁹

נשים במלחמה

כמה מן המקורות שעמדו לרשותי לצורך מחקר זה נכתבו בידי נשים. לבד מצרטה אברמסקי, שלא אעסוק בה כאן, רובן היו לוחמות: הדסה אביגדורי, שושנה בנארי, הדסה (הלינה) למפל. בנארי ולמפל נפלו בקרבות. אביגדורי שרדה. כמוה גם צפורה בורובסקי, הסטודנטית האמריקנית שהיתה לחובשת. אני מבקשת להבחין בין שני מודלים של נשים ודרכי התפקוד שלהן בעת המלחמה. המודל האחד הוא זה של הלוחמת הפלמ"חניקית, והאחר – של אזרחית בת התקופה שגויסה ומצאה את עצמה בלב האירועים. היחס שלהן אל עצמן ואל תפקודן וכן יחסה של החברה הסובבת כלפיהן מאירים את הנורמות המקובלות באותם ימים.

חברות הפלמ"ח חונכו על אתוס השוויון בין גברים לנשים. לכאורה בחיי היום-יום היה אתוס זה מקובל על כל בחורי הפלמ"ח, אך הוא לא חל על הלחימה ממש. שם השוויון נעצר. הרתיעה מלהשתמש בנשים ככוח לוחם נבעה מהכרה במגבלות הפיזיות שלהן ומחרדה לכבודה של הנערה העברייה אם תיפול בשבי הערבים. הנשים נשאו נשק, אך הן לא הסתערו. מיעוט זעיר של חברות פלמ"ח השתתף בלחימה ממש, והן זכו לכבוד ולהערצה. אך הן היו המיעוט. אידאל השוויון לא התגשם במלואו.

לא התעלמו בפלמ"ח מהבדלי המין. במגורי הלוחמים קיבלו הנשים חדרים נפרדים. אביגדורי מתארת את תקופת ליווי השיירות בטרם המצור, בעת ששכן הפלמ"ח בפנסיון 'ביקל' בבית הכרם: 'אני גרה בחדר אחד עם זמרה. אנו מסתדרות יפה יחד ומעניין לנו וגם נעים'. חדר הנשים הפך למוקד חברתי: 'בערב מתאספים חברים בחדרנו והאווירה חמימה ונעימה'.¹³⁰ כאשר נופלים חללים, האווירה אחרת: 'כשנכנסתי לחדר, מצאתי את כולם יושבים שם בחושך ושותקים'.¹³¹ כשהועברה הפלוגה למתחם שנלר, לשעבר מחנה צבאי בריטי, 'הבנות משוכנות באולם גדול, אשר משני צדדיו וגם באמצע, מוצבות הרבה מיטות [...] וזה למעשה הריהוט שיש שם'. גם שם התקיימה הפרדה במגורים. הבנות לא מחו על כך.

129. אביגדורי-אבידב, 23.6.1948, עמ' 159-160.

130. הנ"ל, 26.2.1948, עמ' 50.

131. הנ"ל, 26.2.2948, עמ' 51.

הבחורים מתארגנים ליציאה לפעולה, והבחורות שלא זומנו להצטרף יושבות על המיטות 'והן כבר במצב הרוח ה"מלחמתי" ובקול רם'. הן רוטנות על 'שלא לוקחים אותן ולא משתפים אותן'. 'נידמה לי שרק אני מכל הבנות – מאוד לא התלהבתי לצאת הפעם', כתבה אביגדורי. 'הייתי עייפה מאוד מכל מה שקרה בזמן האחרון, ושבעתי "פעולות" והתקפות'.¹³² אך מאחר שחסרו חובשים, היא נדרשה לצאת. זו היתה השיירה לגוש עציון שנודעה כשיירת נבי דניאל (סוף מרס 1948), אירוע טראומטי, שכן בדרכה של השיירה חזרה היא נתקלה במארב מתוכנן היטב, נתקעה, ולא היה אפשר לחלץ את האנשים. קריאותיהם לעזרה באלחוט נשמעו ברדיו האזרחי בכל ירושלים, וההורים עקבו במתח ובדריכות אחרי הדרמה שנמשכה שלושים שעות והסתיימה בכך שהבריטים חילצו את הלוחמים במחיר הסגרת הנשק והמשוריינים לידי הערבים. אביגדורי נשארה עם הפצועים. 'פחדתי שמתוך חפזון, ישכחו את מישהו ולכן עלי להישאר ולעזור לפצועים עד שיעבירו את הפצוע האחרון'. אלה היו פצועים קשה שלא יכלו ללכת. איש מהלוחמים לא נמצא לצדה. 'נשאתי אותם אחד אחרי השני, לבדי. רובם היו בחורים גדולים וכבדים'. הג'נטלמניות הבריטית לא סיעה לה: 'הבריטים האיצו בי ואיש מהם לא ניסה כלל לעזור, אפילו לא הואילו לפתוח לפני את דלת האמבולנס הגבוהה'. תוך כדי העברת הפצועים שמעו הבריטים את שקשוק כלי הנשק שהסתירה על גופה. היא נדרשה לגשת לחיפוש גופני: 'אני עומדת שם לבדי, אין אף יהודי שיכול לעזור לי, וחייל כבר מתכוון לערוך בכגדי חיפוש, לעיני כל הערבים. סירבתי בתוקף, ואף צעקתי שרק לשוטרת מותר לחפש אצלי'. בסופו של דבר היא מסרה את הנשק, כדי להימנע מהשפלת החיפוש.¹³³ הנורמות הגבוהות של אומץ ומחויבות שדרשה מעצמה נערה זאת באו לידי ביטוי בחשבון הנפש שערכה לאחר מכן: 'גם בעצמי חדלתי להאמין. נוכחתי בשיירה של גוש עציון שאני די פחדנית, והיו רגעים בהם לא עמדתי על הגובה'.¹³⁴

בשיירה להר הצופים, 'שיירת הדסה' שכמעט כל נוסעיה נהרגו, השתתפו גם שתי מלוות מהפלמ"ח. אחת, שושנה בנארי, נהרגה, והאחרת, תמר האפט, סבלה מהלם קרב: 'תמר שוכבת על הספה, בחדר מאפל, כשפניה אל הקיר ואינה מסוגלת לדבר אף מילה ואף לא לטעום כזית', תיארה אביגדורי את חברתה הטובה. 'תמר היא בחורה חזקה, היא היתה מאוד "בסדר" בשיירה של נבי דניאל. אולם זמן כה קצר לאחר זאת, לעבור את מה שהיא עברה אתמול, באמת אפשר להשתגע'.¹³⁵

ליווי שיירות נחשב עיסוק 'קל', שבנות יכולות להשתתף בו. לא כן פעילות התקפית. כאשר החלה הלחימה על כיבוש כפרים לא שותפו הבנות בפעולות. אביגדורי מתקוממת:

132. הנ"ל, 29.3.1948, עמ' 66-67.

133. הנ"ל, 29.3.1948, עמ' 76.

134. הנ"ל, עמ' 84.

135. הנ"ל, 14.4.1948, עמ' 93.

'בנו, הבנות, אין צורך, כניראה. איש אינו קורא לנו ואיננו יודעות לאן ולמי לפנות'.¹³⁶ עם זאת, כאשר נחוצה חובשת, אביגדורי נקראת להצטרף לפעולה. לכאורה תפקידה קל מזה של הלוחמים, אך 'העמיסו עלי תרמיל עזרה ראשונה ענקי וכבד, ואלונקה וגם רובה אנגלי גדול שהכביד מאוד'. תוך כדי הצעידה ליעד החליט המפקד שאינו רוצה בכחורה בקרב. 'היות והם ג'נטלמנים ודואגים לבחורה', כתבה באירוניה, 'צרפו לי איזה נער צעיר, זו, ללוותני לקריית ענבים'. שניהם תעו באפלה ולא מצאו את הכניסה לקיבוץ. 'יריות ונביחות כלבים. ואנו עייפים עד מוות, ובייחוד הכעס והעלבון. רותחים ממש'.¹³⁷ הכעס והעלבון לא נבעו מהמעמסה שהטילו עליה, אלא מכך שהמפקד פסל ברגע האחרון את השתתפותה בקרב. הניסיון הפיזי הקשה חזר כאשר הצטרפה לעלייה למשלטי באב אל-ואד: 'הייתי בת יחידה בין עשרים בחורים והיה מוטל עלי לסחוב, נוסף לנשק, גם תרמיל עזרה ראשונה, מימיות ואלונקה'. הם צעדו בלילה כדי להחליף את הלוחמים שישבו במשלט. 'המשא והמהירות, החיפזון בעליה תלולה זו, הם מעל לכוחותיי, אולם יש להיזהר שאיש לא ירגיש בחולשתי, כי אחר כך תבואנה שיחות וטרוניות על הבחורות [...]. אחד הבחורים מבחין בקושי שלה ומנסה לעזור: 'מוסה מציע באדיבות את עזרתו, שאותה אני דוחה בגאווה מופרזת, אסור לתת פתחון פה נגד הבנות [...]. לכן, היא ממשיכה: 'בצפרניים אני נאחזת בקירות האבנים ומושכת את הגוף. מקפצת וגוררת אחרי את האלונקה האומללה, התרמיל והסטן, שיש להיזהר שלא יפגע באבן וישמיע קול. רק לא לפגור ולא לעכב'.¹³⁸ סצנה זו אופיינית לפמיניסטיות מן הדור הראשון, שסברו שנשים צריכות להוכיח כי הן מסוגלות לעשות כל מה שהגברים עושים. דומה שיותר משהאמינה אביגדורי שזו הדרך הנכונה, היא פעלה על פי הקוד המקובל בפלמ"ח.

כשם שאיש לא התעניין ביכולתה של הקשרית או החובשת לשאת משא כה כבד, כך גם לא דאג איש לצרכיה הבסיסיים: פרטיות, היגיינה, רחצה. בין הפלמ"חניקיות הוותיקות נוצרה מעין אחוות נשים, והן דאגו זו לזו. בעת שהותן ליד המשאבות של באב אל-ואד (בסיס יציאה למשלטי הסביבה) הן ארגנו בחשאי רחצה לילית: 'בלילה אנו עומדות ו"גונבות" סיר מים [...] אלה מים שאנו חוששות להשתמש בהם לבישול. בפניה נסתרת אנו עורכות לנו רחצה, כשאנו עומדות כמין נימפות עירומות בחושך, כי גם בחושך אנו מעט מתביישות, ושופכות מים מקופסת פח האחת על רעותה. שארית מי הסיר משמשות אותנו לכביסת חליפת בגדינו היחידה, ואנו מקוות שתספיק להתייבש עד הבוקר'.¹³⁹ ברגעי משבר כואבים קיבלו עליהן בנות הפלמ"ח גם תפקידים 'נשיים' מסורתיים: כשירדו הלוחמים מקרבות במשלטים לבסיס היציאה, והדיכאון אפף את כולם לנוכח נפילת גוש עציון, שלקריאותיו הנואשות האזינו באלחוט, 'זמרה ורנה עמדו וחלקו לנו

136. הנ"ל, 2.5.1948, עמ' 105.

137. הנ"ל, 20.4.1948, עמ' 100-101.

138. הנ"ל, 15.5.1948, עמ' 116.

139. הנ"ל, 19.5.1948, עמ' 128.

עוד ועוד ספלי תה. שתיהן כה טרודות ומפויחות ואני כה השתוממתי לפגוש בהן כאן, בתפקידן הנוכחי.¹⁴⁰ למחרת התייצבו הבחורות להכין ארוחה לבחורים המותשים: הקימו שולחן מארגזים, עמדו וכישלו ואף קישטו את השולחן בפרחי בר שקטפו. כותבת אביגדורי: 'חם הלב למראיהן, כשהן דואגות לבחורים. איך זה ידעו מיד להתמצא במצב ולהועיל? [...] בלי לדבר דבר, וכשאישי לא הציע להן זאת, הרגישו שתפקידן עתה להיות "אמהות" לבחורים'.¹⁴¹ אמנם הלוחמות זכו להערכה גבוהה: 'אביבה'לה הקטנה', מציינת אביגדורי, היתה 'מן הבנות הבודדות והאמיצות בגרוד הרביעי, שעמדו בתוקף על זכותן להיות לוחמות שוות לבחורים וזכותן זו הוכרה'.¹⁴² אך היא העריכה מאוד גם את הבנות שדאגו ללוחמים בכך שיצרו סביבה אנושית וחמה. בחורות שהצליחו לבשל ארוחה לבחורים, ואפילו להכין פודינג יש מאין, מילאו תפקיד שונה מזה של הלוחמות, אך ללא ספק חשוב ביותר.¹⁴³

על פי הקוד המקובל על אביגדורי וחברותיה, הנשיות היתה מכשול להשגת ההכרה בשוויון עם הלוחמים. היא עשתה כל שביכולתה כדי שלא להיחשד כי היא מנצלת את נשיותה כדי לזכות בהקלות כלשהן. בורובסקי נהגה אחרת: לדידה נשיותה לא היתה רק עובדת חיים, אלא גם משאב חיובי, יתרון בקשיים שהיה עליה להתמודד עמם. בורובסקי היתה רגילה לרמת החיים של משפחה בת המעמד הבינוני בניו יורק. בתחילת התקופה התקשתה מעט להסתגל לתנאי החיים בירושלים, למשל להיעדר המים החמים במקלחת: 'אתמול הצלחתי לעשות את המקלחת/אמבטיה הראשונה האמיתית שלי מאז שהגעתי וזו בויעת אפי ממש. לא תאמינו, אבל כדי לחמם את המים נאלצתי להבעיר מדרות עצים בתחתית הרוך', דיווחה להוריה.¹⁴⁴ 'עשיתי אתמול מעשה של בזבזנות קיצונית והלכתי למספרה כדי לחפוף את הראש, על מנת להרגיש ולהיראות שוב כבן אדם. ככל מקרה, היה קר מדי בחדר מכרי לחפוף את הראש', הסבירה לבני משפחה שמעבר לים.¹⁴⁵ כשקשיי התעבורה בירושלים מנעו בעדה מלהגיע למספרה, היא דיווחה: 'מרוב ייאוש הסתפרתי היום אחרי הצהרים בכוחות עצמי – קצת קצר מדי, אבל הולם אותי'.¹⁴⁶ היא התגוררה בבית מגורים מאוכלס בסטודנטים, והיתה שם אישה יחידה. הבחורים סייעו לה בהכנת חומר הלימודים בעברית, אך 'זה כפי הנראה רק תירוץ לבקר', העריכה. 'הם אוהבים שיש אישה בסביבה וקצת מנצלים אותי: כפתור שצריך לתפור או חולצה הזקוקה לגיהוץ מהיר'. אולם מילוי משימות 'נשיות כאלה' היה מקובל עליה: 'זה לא ממש איכפת לי. הם מאוד קשובים וממטירים עלי מתנות כדי להביע את הערכתם: פרחים, סיגריות וכדומה,

140. הנ"ל, 15.5.1948, עמ' 116.

141. הנ"ל, 16.5.1948, עמ' 123-124.

142. הנ"ל, 29.5.1948, עמ' 131.

143. הנ"ל, 19.6.1948, עמ' 154-156.

144. פורת, 22.10.1947, עמ' 29.

145. הנ"ל, 17.12.1948, עמ' 73.

146. הנ"ל, 15.1.1948, עמ' 94.

ושפע של חברה טובה'.¹⁴⁷ היא גם למדה לסרוג, עוד עיסוק המזוהה עם נשים: 'גיליתי מה שהסבתות שלנו ידעו תמיד, הסריגה מרגיעה, עוזרת להפיג את המתח'.¹⁴⁸

החברותא עם סטודנטים, אמריקנים וישראלים, היתה עבורה לב העניין. הבחורים חיזרו אחריה, והדבר הסב לה הנאה: 'זה עתה נפתחה הדלת ושכן ביישן ונחמד הכניס את ידו, לא את ראשו, אוחו בשני זרים של פרחי בר שקטף בדרכו הביתה מהעבודה [...]';¹⁴⁹ 'מצאתי חן בעיניו והוא לא טורח להסתיר זאת, ומדבר עלי עם כל מי שמוכן להקשיב, מתאר אותי בצבעים כאלה שאני מתכווצת בתוכי ומסמיקה מבושה'.¹⁵⁰ מיד עם בואה לירושלים נמצא מתנדב שלקח אותה לסיור בגוש עציון, כדי שתכיר את הארץ (אותו בחור נהרג אחר כך במחלקת הל"ה). היא ניהלה רומן עם אחד הבחורים, שקרא למקלע שלו על שמה 'ציפי' או 'ציפקה'.¹⁵¹ ידיד אחר סייע לה בהבאת החבילות ששלחו לה ההורים, שכן בית הדואר נמצא באזור ערבי. 'כמה שמחתי שהוא היה אתי, לא רק כדי להחזיק בידי משום שקצת פחדתי, אלא גם כדי לעזור לי לסחוב את השלל [...]'.¹⁵² היא לא התביישה בחולשתה הנשית, אלא נהנתה לקבל עזרה מ'המין החזק'. היא אהבה לבשל ולארוח וגם להתארח, ולא ראתה בכך כל בעיה. היא נענתה בשמחה להזמנות לארוחות ערב, ואפילו יצאה לבית קפה, שבו 'תזמורת כלי הקשה רעשנית ניגנה טנגו', והיא מעירה: 'היה נהדר לרקוד טנגו, רומבה, פוקס טרוט'.¹⁵³ בהזדמנות אחרת ישבה בבית קפה בסגנון קונטיננטלי, שניגן בו פסנתרן צעיר מיצירות שופן.¹⁵⁴ אכן, ירושלים של בורובסקי שונה מאוד מירושלים של אביגדורי. להעלאת המורל היא ערכה קניות: 'היום יצאתי למסע בזבזים. החלטתי שאני צריכה משהו שירומם את רוחי אחרי החורף העגום הזה'. היא קנתה חולצה שקסמה לה: 'החלטתי לקנות אותה כשעדיין אפשר; יתכן שבשבוע הבא החנות תתפוצץ'.¹⁵⁵ תוך כדי ההפגזות והמחסור היא כותבת: 'מזג האוויר נפלא וכרגע שרק לי השכן ממול בהתלהבות. כמה מחמיא לגלות פתאום שאני בחורה; נימאס לי כבר להיות "אחד הבחורים" כל הזמן'.¹⁵⁶

יש להניח שמכתביה של בורובסקי נועדו להרגיע את משפחתה שבניו יורק, ומכאן גם הטון הקליל, אך היא גם נרתמה לפעולה: אך סיימה קורס עזרה ראשונה, ומיד עברה טבילת אש ראשונה בעזרה לנפגעי הפיצוץ ברחוב בן יהודה: 'בשפתון אדום [אביגדורי מן

147. הנ"ל, 21.11.1947, עמ' 49.

148. הנ"ל, 29.12.1947, עמ' 81.

149. הנ"ל, 7.12.1947, עמ' 66.

150. הנ"ל, 20.12.1947, עמ' 74-75.

151. הנ"ל, 8.1.1948, עמ' 91.

152. הנ"ל, 30.1.1948, עמ' 101.

153. הנ"ל, 14.2.1948, עמ' 113.

154. הנ"ל, 16.3.1948, עמ' 134-135.

155. הנ"ל, 23.3.1948, עמ' 144.

156. הנ"ל, 22.4.1948, עמ' 163.

הסתם לא השתמשה באיפורן ציירתי על הקיר מגן דוד אדום גדול, ומיד הוצפתי עבורה'.¹⁵⁷ היא אספה ברחוב ילדים מבוהלים שאיברו את הוריהם וטיפלה בפצועים. אישה בודדה ומוכת הלם מצאה מקלט לילה בחדרה. היא השתתפה בקורס צבאי של ההגנה ונשלחה למשימות שמירה עם אנשי חי"ם. החברים הקרובים ללבה 'מסכנים את חייהם במקומות לא כל כך יפים', והיא — 'יש לי זמן לסרוג להם סוודרים ולכתוב להם מכתבים עליזים בעברית רעועה'.¹⁵⁸ כשמתחילות ההפגזות היא מנצלת את הזמן במקלט לסריגה: 'במשך ההפגזות אני סורגת בקדחתנות'.¹⁵⁹

מכתב שמתחיל בצהלה על כיבוש חיפה בידי ההגנה ממשיך בתיאור המצרכים שהצליחה להשיג לקראת פסח, ומסתיים בנימה 'נשית' מובהקת: 'נאלצתי להפסיק לכתוב. פתאום יש מים למשך שעה אחת. הזדרזתי לחפוף את הראש, להתרחץ ולכבס קצת'. היא מספרת בגאווה לבני ביתה: 'אני כבר מומחית בחסכון במים וזה מדהים לאן מגיעה התושייה שלך כשחייבים להסתפק בבקבוק אחד של מים עבור אוכל, רחצה, כביסה ואלף דברים אחרים בטרם הם נשפכים למסעם האחרון, בבית השימוש'.¹⁶⁰ באותה הזדמנות, 'הקדשתי מחשבה לדברים של מה בכך, כמו, למשל, מה ללבוש לסדר פסח'.¹⁶¹

היא מדווחת על הכול בהומור, אך לעתים מתגנבת לדבריה נימה רצינית יותר: 'החברים שלי כמובן עסקים במשימות אחרות, חלקן מסוכנות יותר, חלקן פחות. אנו שומרים על קשר כמו משפחה אחת גדולה. למעשה כל הארץ כולה היא משפחה אחת גדולה — משפחה אחת גדולה המצויה בצרות גדולות'.¹⁶² תודעת הסכנה האורבת מחלחלת אליה: 'איני לבדי בתחושות מברשות הרע המקננות. כולם מרגישים כי נכוננו לנו ימים קשים מאוד'.¹⁶³

האהבה לנשיות ה'מסורתית', הקוקטית, לפלירטים ולחיזורים לא מנעה אותה מלמלא משימות, בין השאר לשמש חובשת בדיר יאסין שבוע לאחר הטבח ולארגן את המרפאה ליד מטה ההגנה במקום. בהיעדר נייר כתיבה, היא כתבה את רשמיה על טופסי הזמנה של מחצבה שהיתה שם, ביטוי לחשיבות שהיתה בעיניה למתן הביטוי בכתב לחוויותיה. המפגש עם הכפר היה עבורה מזעזע ומטלטל, אך היא מתאוששת: 'כשלבשתי לראשונה את הסרבל הזה ולמדתי לישון בנעליים ואוזן אחת כרויה לרווחה, חשתי עצמי כדמות פרטיזנית מרומן של המינגווי: בחורה אחת על כל מאה גברים'. אולם הרומנטיקה היתה רק לכאורה: 'עכשיו אני כבר כל כולי שקועה בתפקיד'.¹⁶⁴ היא מחליפה את הסרבל במכנסיים

157. הנ"ל, 24.2.1948, עמ' 121.

158. הנ"ל, 23.3.1948, עמ' 144.

159. הנ"ל, 11.4.1948, עמ' 157.

160. הנ"ל, 22.4.1948, עמ' 163.

161. שם.

162. הנ"ל, 18.3.1948, עמ' 138.

163. הנ"ל, 29.3.1948, עמ' 147.

164. הנ"ל, 15.5.1948, עמ' 172.

קצרים, לאחר שאחד מחבריה לעבודה טען 'שהם דרושים למורל הכחורים'.¹⁶⁵ את הצלחתה היא ראתה בשני תחומים: 'כאישה, חביבת המחנה וכו' וכאחות, שהקימה מרפאה נעימה, הודות לתושייה מעולה'. בשעות של רגיעה היא 'מחלקת כדורי סולפה וסימפטיה, החלק הטוב ביותר של התפקיד'.¹⁶⁶ כשהיא כותבת על טופסי המחצבה את המכתבים שלא תוכל לשלוח, היא מרשה לעצמה לסטות מהנוהל הרגיל שלה, של ריכוך המציאות באמצעות חוש הומור. 'אני חושבת שאני שונה מאוד מאותה נערה שנישקתם לשלום כיום שהוא על המזח. ראיתי כל כך הרבה חיים ומוות שלא ייתכן שלא השתניתי'.¹⁶⁷ לעתים היא מתקשה להאמין שזו אכן המציאות, למשל כשהיא מתעוררת לקולות התותחים והיריות: 'כשאני מזנקת ממה שהיה בעבר מיטתה של "פטימה", אני חוטפת מגבת, מושיטה את היד לכד המים ועושה "טיפול בוקר" בבית השימוש הפרימיטיבי בחוץ [...] או כשהחילים שחזרו זה עתה מפעולה מפגינים אבירות כלפיה כאישה, 'זוכרים להעביר אלי ראשונה את מנת האוכל או את הסיגריות הראשונה שקיבלנו לאחר שבוע ימים, או נותנים לי את היקר מכל, את החיוך הראשון שהם מסוגלים להעלות על דל שפתותיהם'.¹⁶⁸

בדיר יאסין היא גילתה רוח נשי עם כושר סבילות פיזית ונפשית, אך היא שמחה לפשוט את השריון ולחזור לישות הנשית ה'נורמלית'. כאשר הגיעה ההפוגה היא פילסה לה דרך לחופשה בתל אביב באמצעות מניפולציה נשית ('פלירטטי קצת ותמרנתי אותם'¹⁶⁹), ושמחה כשאחד הבחורים אצל קצין העיר הזמין אותה לארוחת בוקר: 'לא אהבתי לשחק את התפקיד של ה"עלמה במצוקה", אבל ההרגשה היתה כל כך טובה — לשם שינוי מישהו דאג לי'.¹⁷⁰

בורובסקי לא נאבקה למען שוויון זכויות לנשים ביחידות הצבאיות. דומה שכלל לא התעניינה בנושא. היא השתמשה בנשיותה כבאמצעי לגיטימי להשגת הטבות ולפילוס דרכה בעולם שגברים שולטים בו — בעת מלחמה יותר מתמיד, אך הכישורים הארגוניים שלה, התושייה, החמלה וחוט הפלדה הדק שייצב אותה בשעות הקשות מאוד, ששום דבר בחייה לא הכין אותה לקראתן, היו יוצאי דופן. האופן שבו הציגה את עצמה היה האופן המסורתי שבו ראו נשים את עצמן ואף התקבלו על ידי אחרים, השיטה שבאמצעותה תפקדו ומילאו משימות שחרגו מאוד מן התפקידים המסורתיים שהוקצו להן בחברה של אז. בעוד שהפלמ"חניקיות נאבקו על הזכות להילחם, נשים כמו בורובסקי לא ראו בכך תפקיד שנועד להן. הן הסתירו את כישוריהן במעטה של חולשה 'נשית' כביכול, קיבלו בכרכה גילויי אבירות מצד הגברים, טיפחו, במידת האפשר, את הופעתן החיצונית, ולא התעלמו מהיתרונות שאפשר להפיק מכל אלה.

165. הנ"ל, 16.5.1948, עמ' 174.

166. הנ"ל, 16.5.1948, עמ' 174-175.

167. הנ"ל, 26.5.1948, עמ' 181.

168. הנ"ל, 20.5.1948, עמ' 176-177.

169. הנ"ל, 21.6.1948, עמ' 196.

170. הנ"ל, 22.6.1948, עמ' 198.

לנוכחותן של הבנות בצבא היה ערך מבחינת התרבות הצבאית. סלומון מתעד ביומנו: 'בעבר דובר על שוויון גמור של הבחורה בארגון (ההגנה). עם הזמן התברר כי אין לראות את הבחורה כבעלת יכולת שוויון פעולה של הבחור'. עם זאת, הוא שמח לשתף בחורות במשימות הפלוגה. כשיש בחורה בפלוגה, 'עצם נוכחותה משפיע לטובה על הבחורים, והם מקפידים יותר על אופן דיבורם'. לכן הוא מנצל את העובדה שטרם קיבל פקודה בכתב האוסרת השתתפות בחורות בליווי שיירות, וממשיך לשתף אותן בכך.¹⁷¹ ככל שהצבא מתמסד, כן השתתפותן של הנשים מוגבלת לתפקידים שאינם חושפים אותן לסכנת חיים. לוי, על הר הצופים, זוכה לביקור של המפקדה הפלוגתית עם קצינת הסעד: 'הביאו שוקולדה, סיגריות וגם גיר טואלט'; והוא מעיר: 'אכן, סימנים ראשונים של צבא תרבותי'.¹⁷² הקמתו של חיל הנשים, בקיץ 1948, סימלה את התמסדותו של שירות הנשים, עם הקמת המסגרות של צה"ל הממוסד בכלל.

מבין האנשים שמכתביהם ויומניהם שימשו לצורך כתיבת מאמר זה, שמונה לא שרדו את המלחמה: משה סלומון, יעקב כהן (ג'ורדן), שושנה בנארי, משה מיטלמן (פויו), הדסה (הלינה) למפל, זוהר עמיאל (עמי), אלדר פן ומשה גרשוביץ (מושיקו). הדסה אביגדורי, צפורה בורובסקי, יואב מללי, דב לוי, צרטה אברמסקי וישורון קשת נותרו בחיים. כל הנספים היו לוחמים. הפרספקטיבה של כולם, השורדים והנספים, היתה זהה: בזמן כתיבת היומנים והמכתבים הם לא ידעו מי יחיה ומי ימות, כשם שלא ידעו אם היהודים ינצחו או שמא הערבים, וכמה זמן תימשך המערכה. התמונה העולה מן המקורות היא פסיפס מורכב, רב גוונים. זוהי תמונה אישית מאוד – כותבים אחרים היו מן הסתם מתארים תמונה אחרת. אין כאן ביטוי לחוויותיהם של החרדים, לוחמי האצ"ל, האליטות הפוליטיות או תושבי שכונות המצוקה; הם משתקפים במקורות כפי שנראו בעיני ידידים או יריבים. אך ההשתקפות הזו מלמדת על מורכבותה של החברה היהודית בירושלים ועל כך שהעיר היתה בו בזמן ערים שונות לאנשים שונים. התרבות היישובית השלטת היתה בעלת כוח מעצב, אך נותרו שוליים רחבים למדי שלא הושפעו ממנה; וגם בתוכה התקיימה החלוקה בין האתוס החלוצי לאתוס הבורגני תוך כדי המאבק המשותף להקמת המדינה. איך דימו לעצמם אנשים שונים את המדינה הרצויה? התמונה של המדינה המבוקשת על פי אברמסקי היתה שונה לחלוטין מזו של קשת; הלוחמים התקשו לתאר לעצמם מדינה שיש לה ערך לאחר כל הקרבנות שנפלו; ואילו ניצולי השואה רצו בית לעצמם ומקלט לעם היהודי. אלה היו התמונות בגובה העיניים של אנשי התקופה. הן לא שיקפו אלא קטע של המציאות ברגע נתון, אך אותו קטע באותו רגע נראה לאנשים אלה כתמונת העולם.

171. סלומון, 12.3.1948, עמ' 166.

172. לוי, 18.7.1948, עמ' 275.

כולם חיו בתחושת הגורליות של התקופה, שחייבה אותם להעניק קדימות לאינטרס הכללי לעומת האינטרס של היחיד, אך עם זאת הם נאבקו בעצם כתיבתם לשייר לעצמם את הפינה הפרטית שלהם בתוך המולת ההיסטוריה הנוקשת על חלונם, להעמיד יד וזכר לעולם הפנימי שלהם. הכתיבה נועדה להקפיא את הרגע החולף ואת חוויותיו, ולא להניח לו להיסחף בגלי ההיסטוריה המתנפצים עליהם. הכתיבה האוטוביוגרפית האותנטית בת הזמן היתה ניסיון הרואי לתת מבע לרגע החולף, לעצור את הזמן, להנציח את שאירע בזמן אמת, לפני שההיסטוריונים והסופרים ושאר סוכני הזיכרון ינכסו את העבר וישתלטו על עיצובו.